

Ritueel competent in het hospice

Een zoektocht naar rituele competentie bij ongebonden geestelijk verzorgers

© Beeld: Gerhanne van Dijk

Student: Gerhanne van Dijk
Studentnummer: S3266591
Begeleider: dr. B.M.H.P. Mathijssen
Tweede begeleider: dr. J.K. Muthert
Datum: juli 2020

Samenvatting

Deze scriptie formuleerde als doel de rituele competentie van ongebonden geestelijk verzorgers te bestuderen om zicht te krijgen op wat ongebonden geestelijk verzorgers zelf verstaan onder rituele competentie en hoe ze hun authenticiteit hanteren in de legitimatie van hun handelen.

Het onderzoek naar een rituele competentie is academisch interessant vanwege de onduidelijkheid die er nu lijkt te zijn rond de invulling van het begrip competentie en de praktische invulling ervan.

Daartoe werd een literatuurstudie verricht en een kwalitatief onderzoek onder ongebonden geestelijk verzorgers werkzaam in een hospice, om de geleefde en persoonlijke betekenisgeving van respondenten in beeld te brengen.

Hierdoor werd zichtbaar dat ongebonden geestelijk verzorgers de inzet van hun rituelen voornamelijk legitimeren vanuit hun authenticiteit. Niet langer vormt het instituut, wat een zending uitvaardigt, de legitimatie voor het rituele handelen, maar veeleer een doorleefde eigen spiritualiteit.

De context van een hospice vraagt dikwijls improvisatievermogen, omdat men vaak direct moet handelen. Deze situatie brengt met zich mee dat men minder kan leunen op zorgvuldig voorbereide woorden of vormen, terwijl men dat eigenlijk wel graag zou willen. In deze situatie blijkt het in contact staan met de eigen krachtbron voorwaardelijk voor het rituele handelen.

De toerusting op het rituele handelen vanuit de universitaire opleidingen werd door de respondenten als beperkt aangemerkt. Deze scriptie formuleerde vier taken onder de rituele competentie: 1. Een ritueel ontwerpen en uitvoeren, 2. Tradities, ambt en verwachtingen hanteren, 3. Participeren in de kracht van het ritueel en 4. Staan en bewegen in het spanningsveld verbonden aan het heilige.

Inhoud

Samenvatting	2
Voorwoord	6
Hoofdstuk 1 Inleiding	9
1.1 Aanleiding en probleemanalyse	9
1.2 Doelstelling en context.....	12
1.2.1 Doelstelling.....	12
1.2.2 Context.....	12
1.3 Probleemstelling en onderzoeksvraag	13
1.4 Begripsverheldering	14
1.5 Relevantie.....	15
1.6 Opzet van de scriptie.....	16
Hoofdstuk 2 Theoretisch kader: De ongebonden geestelijk verzorger	17
2.1 Inleiding.....	17
2.2 Bekwaamheid, registratie en bevoegdheid	17
2.3 Negatieve naamgeving	18
2.4 De opkomst van de ongebonden geestelijk verzorger, ambt en kwaliteit	20
2.5 Persoonlijk gedragen rituelen	21
2.6 Legitimatie.....	22
2.7 Authenticiteit en rituelen	27
2.7.1 Authenticiteit; een proces.....	27
2.7.2 Authenticiteit en traditie	28
2.7.3 Authenticiteit en performance.....	30
2.7.4 Toetsing van authenticiteit.....	31
2.8 Samenvatting	32
Hoofdstuk 3 Theoretisch kader: Rituelen binnen de geestelijke verzorging	33
3.1 Inleiding.....	33
3.2 Concept ritueel.....	33
3.2.1 Definities	33
3.2.2 Betekenisdrager	34
3.2.3 Band met religie	35
3.2.4 Verandering.....	36
3.2.5 Vrije rituelen.....	37
3.3 Rituelen in de geestelijke verzorging.....	38
3.3.1 Verbeelding	38
3.3.2 Taak geestelijke verzorger	40

3.3.3 Taak binnen het hospice.....	41
3.3.4 Rituelen binnen een hospice	42
3.4 Rituele competentie.....	43
3.4.1 Ritueel deskundig.....	43
3.4.2 Competentie.....	44
3.4.3 Rituele competentie.....	45
3.4.4 Competenties en rollen.....	46
3.5 Samenvatting	47
Hoofdstuk 4 Methode	49
4.1 Inleiding.....	49
4.2 Onderzoeksdesign	49
4.3 Onderzoeksgroep	50
4.4 Onderzoeksmethode.....	50
4.5 De onderzoeksprocedure	52
4.6 Data-analyse.....	52
4.7 Ethische overwegingen	53
Hoofdstuk 5 Resultaten.....	55
5.1 Inleiding.....	55
5.2 Hoe werd rituele competentie omschreven?.....	55
5.2.1 Een ritueel ontwerpen en uitvoeren	55
5.2.2 Tradities, ambt en verwachtingen hanteren	60
5.2.3 Participeren in de kracht van het ritueel	64
5.2.4 Staan en bewegen in het spanningsveld verbonden aan het heilige.....	67
5.3 Hoe werd ritueel handelen gelegitimeerd?.....	69
5.3.1 Juridisch en beleidsmatig	70
5.3.2 Traditie, zending en levensbeschouwelijk	71
5.3.3 Vraag en aanbod, erkenning en waardering en effectiviteit	72
5.3.4 Charisma en authenticiteit	73
5.4 Samenvatting: onderzoeksvraag en deelvragen.....	75
Hoofdstuk 6 Conclusie, discussie & aanbevelingen.....	77
6.1 Inleiding.....	77
6.2 Belangrijkste bevindingen	77
6.3 Legitimatie.....	79
6.4 Rituele competentie	81
6.5 Beperkingen en aanbevelingen	83
Bibliografie	85

Bijlage 1 Figuur 1	90
Bijlage 2 Interviewvragen	91
Bijlage 3 Toestemmingsformulier	93
Bijlage 4 Definities respondenten	94
Bijlage 5 Integratie theoretische en geleefde rituele competentie.....	96
Bijlage 6 Schroom.....	99

Voorwoord

Op 25 februari 2018 stierf mijn schoonzus Marri in een hospice in Amsterdam. Zij was iemand die altijd informeerde naar mijn studie, en dat niet met algemene vragen; nee zij wist altijd precies welk werk ik onder handen had. En zelfs in het hospice informeerde ze nog naar de voortgang van een paper.

Op 8 december 2019 waren we als familie op het erf van een neef om een bankje te plaatsen ter herinnering aan haar leven. Het bankje was een initiatief van de oudste broer van Marri. Haar zwager had zelf een naamplaatje gemaakt voor op de bank. Een neef had met zorg een plekje ontgonnen waar deze bank geplaatst kon worden, naast een nieuw aangeplante lindeboom.

Tijdens de ontmoeting bij de koffie vooraf is er een nicht die een slinger met vlaggetjes bij zich heeft. We mogen daar allemaal wensen op schrijven en de slinger komt even later te hangen tussen het bankje en de lindeboom. Het bankje wordt door Marri's zoon, schoonzoon en haar broers op een platte wagen getild en het veld ingereden. Met zorg wordt er gekeken of het bankje nu recht staat en in de goede stand.

We staan er als familie om heen en worden stil. Mijn partner, zus van Marri, heeft een gedicht meegenomen wat Marri zelf in haar laatste dagen heeft aangedragen. Het is De Tijding van Ida Gerhardt en het werd ook gelezen op de uitvaart. Het gedicht verbindt ons met dat moment op Zorgvlied. Toen draaide ook op Marri's verzoek Joan Baez, 'We shall overcome' en een nicht stelt voor om het ook nu te zingen. Vanwege de ontroering lukt het niet iedereen om dit mee te zingen. Maar toch klinken de woorden en wordt er her en der geknuffeld. Marri's man en dochter wijden ondertussen het bankje in. In kleine groepjes lopen we gaandeweg langzaam terug naar de boerderij, herinneringen delend. Op dat moment verschijnt er aan de hemel een regenboog.

Zomaar een voorbeeld van een ritueel, wat hier geboren wordt. Het was niet zo bedacht; het ontstond. Voor deze scriptie heb ik geestelijk verzorgers geïnterviewd over rituelen in het hospice en zij vertelden mij wat ze daaronder verstonden. Zo werd er gezegd 'dat het bepaalde handelingen zijn die je op een bepaalde tijd uitvoert, waarbij je alledaagse dingen verheft tot iets wat betekenis heeft voor diegene of voor de groep.' En een ander zei 'dat je het leven in een lijstje doet,' vanwege de markering en de intensivering van aandacht. En nog een ander 'een heilig spel, waarbij je ruimte laat voor het onverwachte.' Een ritueel heeft zo alles te maken met verbeelding en persoonlijke betekenisgeving. Wat

heeft de geestelijk verzorger nodig om deze rituele betekenisgeving te verstaan en te vertolken? Daar zoekt deze scriptie antwoorden op.

Een woord van dank is hier ook op zijn plaats. Allereerst voor de geestelijk verzorgers die de tijd namen om mij in het hospice of bij hen thuis te ontvangen. Een schat aan geleefde ervaringen werd er met me gedeeld. Het was bijzonder leerzaam om voorbeelden te horen van rituelen waar men blij mee was, maar ook voorbeelden waarin het schortte.

Speciale dank aan mijn begeleiders vanuit Groningen: Brenda Mathijssen en Hanneke Muthert. Brenda dank voor alle Skype sessies, je aandacht en geduld om mijn scriptie keer op keer van kritische feedback te voorzien. Hanneke veel dank voor het aanwijzen van de blinde vlekken in mijn onderzoek.

Dank ook naar mijn collega's Idelet Elbers en Marco Algera. Idelet voor het proefinterview en voor de herkenning, aangezien we gelijktijdig bezig waren onze studies af te ronden. Marco dank voor de bemoedigingen tijdens dit proces.

Voor het uittypen van mijn transcripties bedank ik Ellen Meijer, Carla Wijnberg en mijn partner Carlien Achterkamp. Voor de laatste heel veel dank voor de support tijdens dit proces en de vier jaar studie die achter me ligt.

De Tijding

Naderend in de vroege van de dag
het berggehucht boven het Arvendal
zag ik dat het als uitgestorven lag;
een stilte hing om huis en schuur en stal.

Een stokoud man wees dalwaarts op mijn vraag:
een dode werd het bergpad af gebracht.

Met vier droeg men de zware baar omlaag.

Mannen en vrouwen volgden, streng in dracht.

Ik zag dat in de stoet een kind meeliep,
en dat het bloemen plukte onder het gaan.

De laatste daling wachtte, steil en diep.

Beneden ving een klok te luiden aan.

De dragers rustten. Op dat ogenblik
ging er onzichtbaar iets aan mij voorbij;
luisterend met al mijn zinnen hoorde ik
mijn vader fluisteren: 'het is goed met mij.'

©Tekst: Ida Gerhardt, beeld: Gerhanne van Dijk (08-12-2019)

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 Aanleiding en probleemanalyse

Eind september 2019 presenteerde de universiteit een aantal scriptieonderwerpen die aanbevolen werden omdat ze aansloten bij de eigen onderzoekslijn en de expertise van de vakgroep. Ik werd aangesproken door het onderzoeksonderwerp “Rituele praktijken in de ongebonden geestelijke verzorging.” Ik herken me in het spanningsveld wat Mathijssen beschrijft:

Maar hoe zit het met de rituele competentie van ongebonden geestelijk verzorgers? Hoewel levensbeschouwing, spiritualiteit en existentiële dimensies volop aandacht krijgen in opleidingen, lijkt er iets te schuren wanneer het over handelen gaat. Rituelen blijken moeilijk te ontwerpen en uit te voeren, en ze nemen bovendien risico’s met zich mee. Ze kunnen falen of verworden tot theater of toneel. Tegelijkertijd kunnen rituelen juist helpen wanneer woorden tekortschieten.

Tijdens mijn stage als geestelijk verzorger in opleiding werd ik zelf geconfronteerd met wat aarzeling op het terrein van de rituelen. Mijn directe collega’s waren beiden opgeleid als predikant en ik zag hen moeiteloos bidden of zegeningen uitspreken. In de periode dat ik daar was, heb ik vooral deze traditioneel christelijke rituelen waargenomen. Het maakte me daarom ook nieuwsgierig naar de wijze waarop ongebonden geestelijk verzorgers rituelen vormgeven. Ik vroeg me verder af of de rituelen in verbinding zouden staan met hun eigen spiritualiteit en hoe ze de inzet van rituelen legitimeren. Kan iedereen zomaar een ritueel uitvoeren? Uit het verslag van de expertmeeting “Ritueel en Geestelijke verzorging” van het UCGV blijkt dat geestelijk verzorgers op zoek zijn naar een heldere rituele competentiebeschrijving.¹ Maar is rituele competentie wel zo helder te beschrijven?

Het begrip competentie is veelal verbonden met de begrippen authenticiteit en legitimatie. In een conceptuele analyse van het concept competentie worden de

¹ “Expertmeeting Ritueel & GV,” Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging, geraadpleegd December 9, 2019, <https://ucgv.nl/bijeenkomsten-2/expertmeeting-ritueel-gv/>

dimensies van persoon, vak en buitenwereld zowel onderling verbonden als onderscheiden.² Authenticiteit lijkt vooral verbonden te zijn met de dimensie van de persoon van de beroepsbeoefenaar die zijn beroep geloofwaardig uitoefent. Legitimatie is vooral verbonden met de dimensie van de buitenwereld die de kwaliteitsstandaarden aanlevert waardoor iets geldigheid verwerft, in de ogen van de buitenstaander. Omdat de drie dimensies van persoon, vak en buitenwereld met elkaar geïntegreerd zijn, zijn authenticiteit en legitimatie ook met elkaar verbonden.

Een expliciete beschrijving van de rituele competentie ontbreekt. Het beroepsregister van de Vereniging van Geestelijk VerZorgers (VGVZ) biedt geen concrete uitwerking van de rituele competentie en het Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging levert vooral voorbeelden en valkuilen.³ Post, die hoogleraar is in rituele studies, levert ook geen pasklare omschrijving, maar hij schrijft over de rituele competentie: “Competentie is niet iets wat je hebt, maar een opdracht.”⁴ Binnen deze opdracht speelt authenticiteit een belangrijke rol. Authenticiteit wordt wel genoemd als het voornaamste element om het ritueel waarachtig vorm te geven.⁵ Het gaat bij authenticiteit in de omgang met rituelen om het vinden van de balans tussen, wat Hijweege noemt, “enerzijds aanpassing aan het betekenisgevingssysteem van de ander, maar ook stevige verankering in je eigen religieuze traditie.”⁶ En tegenspel bieden, wordt als geoorloofd gezien wanneer deze authenticiteit op het spel staat.⁷

Naast authenticiteit, speelt ook legitimatie een belangrijke rol bij de inzet van rituelen. Vanuit een brede en inclusieve definitie van het begrip ritueel, waarmee

² H. Procee, “Competenties en onderwijs - een conceptuele analyse,” *Tijdschrift Voor Hoger Onderwijs* 19, no. 4 (December 2001): 243, geraadpleegd April 26, 2020, <https://ris.utwente.nl/ws/portalfiles/portal/6705915/Procee09competenties.pdf>

³ “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” Vereniging van Geestelijk VerZorgers, (2016), geraadpleegd December 9, 2019, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf> “with”; J.M. Vos, “Andere vormen van rituele communicatie,” in *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*, ed. Jaap Doolaard (Utrecht: Kok, 2015), 346.

⁴ Paul Post, “Goede wijn heeft een glas! Over actuele rituele competentie,” *Funeraire Academie Teksten* 1 (2018):1-7, geraadpleegd December 9, 2019, https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/26426474/funeraire_academie_tekst_1_paul_post_2018.pdf

⁵ Corja Menken-Bekius, *Werken met rituelen in het pastoraat* (Kampen: Kok, 2010), 164.

⁶ Nicolette Hijweege, et al., “Rituals in General Spiritual Care,” in *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 27 (2011): 32, geraadpleegd April 26, 2020, <https://rjh.ub.rug.nl/jvlo/article/view/4292/4282>

⁷ André Mulder, “Tegenspel bieden,” in *Brancheblad Uitvaartzorg* 1 (januari/februari 2015), 13, geraadpleegd December 9, 2019, <https://www.windesheim.nl/onderzoek/deskundigen/mulder>

het aangeduid werd als intrinsiek religieus, leken rituelen langere tijd te vallen onder het monopolie van religieuze gemeenschappen.⁸ Hier bleek dus sprake te zijn van een dominant vertoog en in dit verband is een term als “vrije rituelen” ook veelzeggend. Berkvens-Stevelinck lijkt de term “vrije” te gebruiken, om daarmee aan te geven dat rituelen enerzijds vrij zijn van de monopolie door religieuze gemeenschappen, en anderzijds nu vrij beschikbaar zijn en passen bij een nieuwe tijd. “Ze bouwen voort op bestaande rituelen, afkomstig van verscheidene levensbeschouwelijke tradities en aangepast of ze worden voor de gelegenheid ontworpen.”⁹

Legitimatie kan ook in verband gebracht worden met kwaliteit van de professie.¹⁰ De geestelijk verzorger ontleent allereerst zijn legitimatie aan zijn bekwaamheid middels zijn opleiding. Ten tweede kan hij door middel van registratie bij de VGVZ aantonen dat zijn scholing ook actueel blijft. De derde legitimatiegrond voor zijn handelen is de bevoegdheid. De bevoegdheid ontleent de geestelijk verzorger aan een zendende organisatie, waarmee er een vorm van binding is.

Bij ongebonden geestelijk verzorgers is er geen zending vanuit een kerk of vanuit het Humanistisch Verbond. Zij behoren tot de SING (Sector Institutioneel Niet Gezondenen), die weer een toetsingsorgaan kennen onder de naamgeving RING-GV (Raad voor Institutioneel Niet-Gezonden Geestelijk Verzorgers). Binnen de VGVZ vormen de ongebonden geestelijk verzorgers, die dus zonder een zending werken, een aparte groep naast protestanten, rooms-katholieken, joden, humanisten, moslims, hindoes en boeddhisten. De naam “ongebonden” geeft veel negatieve connotaties. Over deze groep geestelijk verzorgers merkt Zock op: “Velen zijn lid van een religieuze organisatie of laten zich inspireren door een religieuze traditie, maar voor de uitoefening van hun beroep oriënteren zij zich niet op hun levensbeschouwelijke achterban.”¹¹

⁸ Jeltje Gordon-Lennox, *Crafting Secular Ritual. A Practical Guide* (London: Jessica Kingsley Publishers, 2017), 26.

⁹ Christiane Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen. Vorm geven aan het leven* (Zoetermeer: Meinema, 2007), 12.

¹⁰ “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 13.

¹¹ Hetty Zock, *Niet van deze wereld? Geestelijke verzorging en zingeving vanuit godsdienstspsychologisch perspectief*, (Tilburg: KSGV, 2007), 13.

1.2 Doelstelling en context

1.2.1 Doelstelling

Deze scriptie bestudeert wat ongebonden geestelijk verzorgers zelf onder rituele competentie verstaan om zicht te krijgen op de rituele competentie van ongebonden geestelijk verzorgers en hoe ze hun authenticiteit hanteren in de legitimatie van hun handelen. Dit biedt inzicht in het rituele handelen van ongebonden geestelijk verzorgers en de eventuele spanningsvelden die daar kunnen liggen.

1.2.2 Context

Als context voor dit onderzoek is gekozen voor een high care hospice, vanwege de aanwezigheid van een geestelijk verzorger en aandacht die er in de palliatieve zorg al is voor de inzet van rituelen ten behoeve van patiënten, naasten en medewerkers. In de Richtlijnen voor Palliatieve Zorg wordt er expliciet gesproken over vier domeinen van zorg: fysiologisch, psychologisch, sociaal en spiritueel.¹² Vanuit een integrale zorgvisie van een hospice kan een geestelijk verzorger door middel van de inzet van rituelen de spirituele dimensie vormgeven. In een nog lopend onderzoek naar rituelen in de palliatieve zorg thuis, wordt verwoord dat er een zekere verlegenheid in de zorg lijkt te bestaan rondom spiritualiteit:

Bij scharniermomenten, daar waar het leven zijn vanzelfsprekendheid verliest, dringen 'trage vragen' rondom zin en betekenisgeving van leven en dood zich op. In de palliatieve fase wordt het besef van eindigheid van het eigen bestaan voelbaar. Door de toepassing van rituelen kunnen we spiritualiteit concreet maken en overwinnen we de verlegenheid die dit begrip vaak omringt.¹³

¹² *Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland* (IKNL, 2017), 1, geraadpleegd April 26, 2020, (https://www.pallialine.nl/index.php?pagina=richtlijn/item/pagina.php&richtlijn_id=1078).

¹³ A. van der Heide, "Spirituele zorg en rituelen in de eerste lijn," ZonMw, geraadpleegd April 26, 2020, <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/subsidie-en-inzichten-voor-gemeenten/programmas/project-detail/palliantie-meer-dan-zorg/spirituele-zorg-en-rituelen-in-de-eerste-lijn/verslagen/>

Dit citaat maakt inzichtelijk dat de verlegenheid of schroom zowel in de context ligt van de eindigheid van het bestaan, waarin vragen zich aandienen, maar ook verband houdt met het terrein van de spiritualiteit, waar de rituelen een rol spelen. En buiten deze context: waar komt de rituele schroom vandaan? Is het, zoals Mathijssen suggereerde, omdat rituelen moeilijk te ontwerpen en uit te voeren zijn? Of spelen daarin ook elementen als traditie, ambt en allerlei, mogelijk hooggespannen verwachtingen een rol? En moet schroom wel geïmpliciteerd worden? Zou schroom ook verband kunnen houden met eerbied of ontzag voor het heilige?¹⁴

Zo kunnen we rituele competentie tegenover rituele schroom plaatsen, met de aantekening dat competentie en schroom elkaar niet hoeven uit te sluiten. Uit de eerdergenoemde vraag naar de herkomst van de schroom zijn zo vier categorieën te formuleren die naast de praktijk gelegd kunnen worden: 1. moeite bij ontwerp of uitvoer; 2. samenhangend met traditie, ambt of verwachtingen; 3. angst voor risico, falen of theater en tenslotte vanuit 4. eerbied en ontzag voor het heilige.¹⁵

1.3 Probleemstelling en onderzoeksvraag

Deze scriptie onderzoekt wat ongebonden geestelijk verzorgers verstaan onder hun eigen rituele competentie en hoe ze de inzet van rituelen legitimeren in hun dagelijkse werkpraktijk in het hospice. Deze hoofdvraag leidt tot de volgende deelvragen:

Deelvragen

1. Welke modellen, technieken en tradities beïnvloeden de inzet van rituelen?
2. Hoe legitimeren ongebonden geestelijk verzorgers de inzet van specifieke rituelen?
3. Hoe hanteren ongebonden geestelijk verzorgers hun authenticiteit bij de inzet van rituelen?
4. Hoe beïnvloedt de context van een hospice de inzet van rituelen?

¹⁴ Rudolf Otto, *Het heilige. Een onderzoek naar de relatie tussen de rationele en non-rationele kanten van religie* (Amsterdam: Abraxas, 2012), 132.

¹⁵ Zie: Bijlage 6

1.4 Begripsverheldering

De zojuist besproken onderzoeksvraag vraagt om het verhelderen van een aantal begrippen en de manier waarop ze in deze thesis worden gebruikt. Allereerst de term **competentie**. In deze thesis wordt bij de omschrijving van dit begrip teruggegrepen op de noties van Procee. Deze spreekt over een “drie-eenheid” van persoon van de professional, het specifieke vak en de buitenwereld.¹⁶ Bij het in beeld brengen van de rituele competentie, zal deze indeling gebruikt worden.

De authenticiteit van de geestelijk verzorger en de wijze waarop de inzet van een ritueel wordt verantwoord of gelegitimeerd, spelen binnen deze competentie een rol. Daarom eerst een verheldering van de begrippen authenticiteit en legitimatie, binnen de context van deze thesis.

Authenticiteit wordt hier verstaan als een doorleefde levenshouding waarin iemand procesmatig heeft vastgesteld wat voor haar of hem van waarde is in het leven en daar haar/zijn keuzes op baseert.¹⁷ Dohmen volgt hierin Gabriel Marcel’s idee van de geleefde ervaring, de *expérience vécue*, naar het doorleefde karakter van het authentieke mens-zijn.¹⁸ Omdat in deze definitie de relationele dimensie van authenticiteit nog niet is belicht, wordt hier tevens benadrukt dat authenticiteit zichtbaar wordt in de wijze waarop iemand in staat is zich te verbinden met anderen.¹⁹

Legitimatie wordt gezien als de beoordeling dat bepaalde handelingen passend zijn binnen een bepaalde omgeving. Deze omgeving is zelf weer onderhevig aan sociaal geconstrueerde waarden en normen.²⁰ In de theoretische hoofdstukken komen deze begrippen verder aan bod.

¹⁶ Procee, “Competenties en onderwijs,” 243.

¹⁷ L.J. Dohmen, *Tegen De Onverschilligheid. Pleidooi Voor Een Moderne Levenskunst* (Amsterdam: Ambo, 2011), 171.

¹⁸ Dohmen, *Tegen De Onverschilligheid*, 171.

¹⁹ Joris Vercammen, “De identiteit van de geestelijk verzorger. Bron van kwaliteit of ideologisch masker?” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2018, 21, nr. 89, geraadpleegd Maart 28, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2019/03/7-89-De-identiteit-van-de-geestelijk-verzorger.pdf>

²⁰ Prof. Dr. Fred van Iersel, “De Legitimering van Geestelijke Verzorging. Essay over de noodzaak van een meerdimensionale legitimatiestrategie van geestelijke verzorging,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2010, 13, nr. 59, geraadpleegd Maart 21, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/05/10-59-Legitimering.pdf>

1.5 Relevantie

Het onderzoek naar rituele competentie is academisch interessant vanwege de onduidelijkheid die er nu lijkt te zijn rond de invulling van het begrip competentie en de praktische invulling ervan. Er ontbreekt in ieder geval een expliciete beschrijving. Daarnaast is het de vraag of er een samenhang is tussen het ontbreken van deze beschrijving en de eventuele rituele verlegenheid of schroom, waarover eerder werd gesproken.

Het doel is te komen tot een beschrijving, die niet de uitwerking heeft als regel of protocol te gaan functioneren. “Het gaat om een verruiming van het begrip, de kracht van de verbeelding, het gaat over de kracht van de vraag, de ontmaskering van valse tegenstellingen, het open en schoorvoetend onderzoeken. Het geven van betekenis aan wat nog geen woorden heeft.”²¹

Een betekenisgeving die zo tot stand komt, kan dan impulsen geven voor het beschrijven van gewenste leeruitkomsten van toekomstig geestelijk verzorgers. In het verlengde daarvan kan het bijdragen aan de blijvende vorming en toerusting van geestelijk verzorgers. Daarnaast kan het beschrijven van deze contouren de geestelijk verzorger helpen om op macro-, meso- en microniveau beter onder woorden te brengen wat ritueel handelen inhoudt, waarmee men bijdraagt aan een stevige positionering en profilering van de professie van geestelijk verzorger.

Ten slotte is onderzoek relevant vanwege de eis die de beroepsvereniging stelt aan de rituele toerusting:

De geestelijk verzorger is persoonlijk verantwoordelijk voor de uitoefening van haar beroep. Daartoe behoort zij kennis, houding, vaardigheden en spiritualiteit op peil te houden via de daartoe geëigende kanalen van scholing, opleiding, intervisie, supervisie en intercollegiale toetsing. De criteria voor een gedegen continue scholing zijn vastgesteld door het kwaliteitsregister.²²

Een beschrijving van de rituele competentie kan zo dienen als ijkpunt, waaraan een geestelijk verzorger zichzelf kan toetsen.

²¹ C. Brinkgreve en E. Koenen, “Het zoeken naar de goede woorden,” in *Taalkracht. Andere woorden andere werelden*, C. Brinkgreve, E. Koenen en S. Bloemink (red.), (Leusden: ISVW, 2020), 171.

²² “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 20.

1.6 Opzet van de scriptie

Deze scriptie bestaat uit een theoretisch onderzoek en een kwalitatief onderzoek naar de rituele competentie zoals opgevat door individuele ongebonden geestelijk verzorgers, binnen een context van een hospice. De scriptie is opgebouwd uit vijf hoofdstukken.

Hoofdstuk 1: Inleiding

Hoofdstuk 2: Theoretisch kader: Ongebonden geestelijke verzorging

Hoofdstuk 3: Theoretisch kader: Rituelen binnen de geestelijke verzorging

Hoofdstuk 4: Methode

Hoofdstuk 5: Resultaten

Hoofdstuk 6: Conclusie, discussie & aanbevelingen

Hoofdstuk 2 Theoretisch kader: De ongebonden geestelijk verzorger

2.1 Inleiding

In het rituele handelen van ongebonden geestelijke verzorgers in de huidige geïndividualiseerde en ontkerkelijkte samenleving komt de legitimiteit van de geestelijke verzorging onder druk te staan. Die verschuift van institutionele borging naar geleefde authenticiteit. Dit hoofdstuk zal allereerst ingaan op de positie van de ongebonden geestelijk verzorger, diens rituele handelen en sluit af met de paragrafen legitimatie en authenticiteit. Dit hoofdstuk heeft als doel inzichtelijk te maken dat authenticiteit de voornaamste legitimatiegrond is voor het rituele handelen van de ongebonden geestelijk verzorger. Dit hoofdstuk wil op deze wijze een achtergrond bieden voor de deelvragen 2 en 3.

2.2 Bekwaamheid, registratie en bevoegdheid

De kwaliteit van de professie van de geestelijk verzorger wordt op drie terreinen gewaarborgd.²³ De geestelijk verzorger ontleent zijn legitimatie aan zijn bekwaamheid middels zijn opleiding, zijn registratie bij de Vereniging van Geestelijk VerZorgers “(VGVZ)” en zijn bevoegdheid door organisatie die een zending of machtiging verleent. De organisatie die ongebonden geestelijk verzorgers bevoegdheid verleent is de RING-GV.

De RING-GV heeft vier criteria opgesteld waar de spirituele competentie van de ongebonden geestelijk verzorger aan dient te voldoen.²⁴ Ten eerste de toetsing van de mate waarin men woorden kan geven aan de eigen levensbeschouwing, bronnen en tradities en inzicht kan geven hoe deze onderhouden worden. Ten tweede dient duidelijk gemaakt te worden, wat dit voor het werk betekent. Ten derde dient men te kunnen reflecteren op eigen socialisatie en de invloeden daarvan op eigen levensbeschouwing. Ten vierde is het van belang spanningen te kunnen hanteren in de ontmoeting met andere levensbeschouwingen.

²³ “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 13.

²⁴ “Toetsingscriteria,” Ring-GV, (2014-2020), geraadpleegd April 27, 2020, <https://www.ring-gv.nl/toetsingscriteria/>

2.3 Negatieve naamgeving

De benaming “ongebonden geestelijk verzorger” is niet volgens de regels van de logica, want een belangrijke regel is dat iets niet negatief geformuleerd moet worden, wanneer het ook positief kan.²⁵ Nu komt het woord “ongebonden” tegenover “gebonden” geestelijk verzorgers te staan en brengt deze ongewild in een vergelijking, ook als het gaat om het gebruik van rituelen. Brinkgreve pleit voor bewustwording van dit gebruik van woorden, omdat ze buitensluitend of polariserend kunnen uitwerken.²⁶

Daarnaast geeft het een uitvergroting van het woord “ongebonden” alsof daarmee het belangrijkste kenmerk van deze groep benoemd wordt. De term “ongebonden” kan associaties geven met “ongebonden spirituelen,” terwijl velen wel lid zijn van een religieuze organisatie of zich daardoor laten inspireren.²⁷ De term kan ook associaties geven van een geestelijk verzorger die individualistisch werkt, zonder enige inbedding. Maar ongebonden geestelijk verzorgers werken ook nauw samen met vakgenoten met allerlei levensbeschouwingen en daarnaast ook met andere disciplines.

Ook de rituelen worden op dezelfde wijze vergeleken, waarbij vooral wordt opgemerkt wat er ontbreekt ten aanzien van het “oorspronkelijke” ritueel:

A related concern is the extent to which the rituals and practices used by secular people, but which also have religious equivalents or antecedents, should be understood independently of religion, or whether they are developed in contradistinction to religious cultures so that they are substantially and meaningfully irreligious or non-religious—rather than insubstantially areligious, post-religious, or secular.²⁸

Ook andere auteurs wijzen op het belang van een substantiële beschrijving. Woodhead liet bijvoorbeeld zien dat ongebonden religieuzen weliswaar het

²⁵ Irving Copi, *Introduction to Logic* (New York: Macmillan, 1982), 91.

²⁶ Brinkgreve en Koenen, “Het zoeken naar de goede woorden,” 164.

²⁷ Morice-Calkhoven, Smeets en Lammers, “De geestelijk verzorgers van morgen,” 46. “with”; Zock, *Niet van deze wereld?*, 13.

²⁸ Lois Lee, *Recognizing the Non-religious: Reimagining the Secular* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 4. doi: 10.1093/acprof:oso/9780198736844.001.0001.

institutionele kader van religie afwijzen, maar tevens veel elementen van hun religie behouden, zoals concrete praktijken of specifieke waarden.²⁹ Dit geldt ook voor geestelijke verzorgers, die zich wel degelijk “verbinden” met het geestelijk welbevinden van hun patiënten.³⁰ Volgens de VGVZ zijn niet de verschillende soorten zingeving uitgangspunt, maar het gemeenschappelijk doel: het bieden van zorg op het gebied van zingeving.³¹ Het is dus belangrijk om ongebonden geestelijk verzorgers en hun rituelen in hun eigenheid te waarderen, in plaats van hen te definiëren aan de hand van wat er ontbreekt.

Er zijn verschillende andere termen in omloop waarmee de groep “ongebonden geestelijk verzorgers” wordt aangeduid: de algemeen geestelijk verzorger, de niet-confessionele geestelijk verzorger; in Engelstalige literatuur wordt dat de “non-denominational” spiritual caregiver, chaplain of clergy. Een alternatief is de aanduiding “Multilevensbeschouwelijk gericht,” omdat uit onderzoek onder algemeen geestelijk verzorgers, bleek dat “75% van de respondenten zich rekent tot een of meerdere levensbeschouwelijke gemeenschappen.”³²

Vrijwel alle benamingen leiden tot een negatieve connotatie. De term “algemeen” geestelijk verzorger, het meest neutraal wellicht, kan associaties oproepen met de vakinhoud: een geestelijk verzorger zonder specialisatie of een vakinhoudelijke generalist. Daarnaast zou het kunnen versluieren dat de geestelijk verzorger wel degelijk ook een eigen levensbeschouwing heeft. De term “multilevensbeschouwelijk gericht” wil een “surplus” aanduiden, wat deze groep geestelijk verzorgers zou bezitten. Het is echter de vraag of dit daadwerkelijk zo is of dat het veel meer neerkomt op de getypeerde tweedeling die Jorna biedt van

²⁹ Linda Woodhead, “The rise of ‘no religion’ in Britain: The emergence of a new cultural majority,” *Journal of the British Academy*, 4, 2016, 245–61. DOI 10.5871/jba/004.245

³⁰ Joachim Vreeman, Dr. Thomas Quartier en Dr. Wim Smeets, “Geestelijke verzorging in het kader van geestelijk welbevinden,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2009, 12, nr. 53, geraadpleegd Maart 20, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/06/11-53-Geestelijke-verzorging-in-het-kader-van-geestelijk-welbevinden.pdf>

³¹ Vreeman, Quartier en Smeets, “Geestelijke verzorging in het kader van geestelijk welbevinden,” 44.

³² Tessa Morice-Calkhoven, Wim Smeets en Helene Lammers, “De geestelijk verzorgers van morgen. Een onderzoek onder studenten en alumni van de algemene masteropleidingen,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2013, 16, nr. 69, geraadpleegd Maart 20, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/05/13-69-De-geestelijk-verzorgersvan-morgen.pdf>

deze groep: een groep waarbij de georganiseerde levensbeschouwing niet direct richtinggevend is en een groep die juist werkt vanuit de eigen levensovertuiging.³³ Kortom een term die voor veel verwarring zorgt en niettemin uitnodigt tot meer bruikbare synoniemen, maar deze te bedenken is geen gemakkelijke opgave en zal wellicht onthullen welke accenten de bedenker vooral voor het voetlicht wil halen.

2.4 De opkomst van de ongebonden geestelijk verzorger, ambt en kwaliteit

De opkomst van de ongebonden geestelijk verzorger wordt gelieerd aan het proces van ontkerkelijking en individualisering.³⁴ Er kwam vraag naar informele vormen van zingeving en geestelijk verzorgers kwamen los te staan van hun zendende organisaties.³⁵ Volgens Jorna, die nog verder gaat, bracht dit geestelijk verzorgers zelfs in een spagaat: “omdat het zendend genootschap bij de mensen in het land aan gezag heeft ingeboet en geen inspiratiebron meer blijkt te zijn, is het voor het eigenlijke werk min of meer een obstakel geworden.”³⁶

Andere belangrijke factoren die van invloed waren op de opkomst van de ongebonden geestelijk verzorger zijn de professionalisering van de zorg: zowel de 1. territoriale werkwijze 2. verwetenschappelijking, methodisering en psychologisering en 3. neoliberale nadruk op meetbaarheid.³⁷ Dit laatste outputdenken is ook zichtbaar in de prioriteiten die onlangs werden geformuleerd (ter toetsing) voor de onderzoeksagenda van de commissie wetenschap van de VGVZ.³⁸

Ongebonden geestelijk verzorgers hebben de mogelijkheid “om het ambtshalve karakter, passend bij de tijdgeest, te transformeren tot een door de cliënten en de instelling gegeven ‘ambt van onderaf’.”³⁹ In toenemende mate vinden geestelijk verzorgers de binding met de kerk irrelevant voor de uitoefening van hun vak.⁴⁰ Dat geldt ook voor patiënten. Zo zou 60% van de bevolking behoefte hebben aan een:

³³ Ton Jorna, *Echte woorden. Authenticiteit in de geestelijke begeleiding* (Amsterdam: SWP, 2008), 23.

³⁴ Vreeman, Quartier en Smeets, “Geestelijke verzorging in het kader van geestelijk welbevinden,” 45.

³⁵ “Ambtelijke Binding,” VGVZ, 87.

³⁶ Jorna, *Echte woorden*, 22.

³⁷ Jorna, *Echte woorden*, 23.

³⁸ Anja Visser en Annelieke Damen, “Waar moeten we het zoeken? Op weg naar de onderzoeksagenda voor GV in de zorg,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2020, 23, nr. 97, 49.

³⁹ Jorna, *Echte woorden*, 24.

⁴⁰ Hetty Zock, “Chaplaincy in the Netherlands. The search for a professional and a religious identity,” *Tidsskrift for Praktisk Teologi: Nordic Journal of Practical Theology* 19, no. 2, 15.

Breed geïnformeerde gesprekspartner, die in staat is met hen mee te denken over fundamentele zingevingsvragen vanuit eigen ervaringen en persoonlijk verantwoorde inspiratiebronnen. De herkomst daarvan uit deze of gene traditie is daarbij van secundair belang. De doorslag geeft of de geestelijk verzorger als authentiek wordt ervaren en de eigen inspiratiebronnen en overtuigingen op basis van gelijkwaardigheid in het gesprek kan laten doorschijnen.⁴¹

Aansluitend bij de maatschappelijke veranderingen doen verschillende auteurs de suggestie om niet zending, maar de doelstelling van geestelijke verzorging centraal te stellen.⁴² Vreeman suggereert dat het geestelijk welbevinden van de patiënt verder gaat dan een godsdienstige of levensbeschouwelijke binding.⁴³ Eenzelfde gedachte is zichtbaar bij Körver die aangeeft dat in periodes van crises, verschillen in levensovertuiging wegvallen en de ontmoeting centraal staat.⁴⁴ Hierin ziet hij een bijzondere rol weggelegd voor het ritueel. “Juist ritueel lijkt in staat ruimte te bieden aan mensen met verschillende religieuze achtergronden: een huis dat vele kamers heeft.”⁴⁵

2.5 Persoonlijk gedragen rituelen

Dit onderzoek startte met de veronderstelde aarzeling van ongebonden geestelijk verzorgers bij het bedenken en uitvoeren van rituelen. Rituelen komen dan niet meer voort uit het (kerkelijk) instituut, maar dienen persoonlijk gedragen te worden. Sommige ongebonden geestelijk verzorgers (22%) spreken over een

⁴¹ Jurn de Vries, “De levensbeschouwelijke identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger,” *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2013, 4, nr. 3, 11, geraadpleegd Maart 21, 2020, https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/religierechtenbeleid/2013/3/TvRRB_1879-7784_2013_004_003_002.pdf

⁴² Overigens werd de omschrijving van de doelstelling van geestelijke verzorging als ‘bevorderen van welbevinden,’ bekritiseert door Walton. Hij vraagt zich af: “Zegt ‘geestelijk welbevinden’ wel genoeg over wat we feitelijk doen?” Hij komt verder tot de uitspraak: “Het meest relevante aspect van ambt t.a.v. geestelijke verzorging lijkt mij niet in de eerste plaats te liggen in een ‘binding’ of ‘legitimering’, maar in de erkenning van de kwaliteiten van iemand om een bepaalde rol te vervullen in of namens een gemeenschap.”

Dr. Martin Walton, “Beeldvorming en ambtsdiscussie,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2010, 13, nr. 56, 68, geraadpleegd Maart 21, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/04/13-56-BEELDVORMING-EN-DE-AMBTSDISCUSSIE.pdf>

⁴³ Vreeman, Quartier en Smeets, “Geestelijke verzorging in het kader van geestelijk welbevinden,”⁴⁵.

⁴⁴ Sjaak Körver, “Het ritueel als een huis met vele kamers. Interreligieuze samenwerking en geestelijke verzorging,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2017, 20, nr. 86, 25, geraadpleegd Maart 21, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/10/6-86-Het-ritueel-als-een-huis-met-vele-kamers.pdf>

⁴⁵ Körver, “Het ritueel als een huis met vele kamers,” 27.

achterstand ten opzichte van geestelijk verzorgers met een zending.⁴⁶ Met het oog op het bieden van ruimte en hoop in rituelen, vindt Körver aarzeling niet nodig bij het inzetten van rituelen of ze nu uit de eigen traditie komen of uit die van een ander of zelfs nieuw ontworpen zijn.⁴⁷ Hiertoe is kennis van verschillende levensbeschouwingen onontbeerlijk.⁴⁸

Er zijn ook schrijvers die juist vinden dat de ongebonden geestelijk verzorger niet in het nadeel is, maar juist in het voordeel, wanneer het om rituelen gaat. Zo deed Smeets onderzoek naar de verhouding professie en ambt en hij stelde vast dat het ambt geen meerwaarde lijkt te hebben bij het professioneel uitvoeren van rituelen.⁴⁹ Volgens Berghuijs is er bij ongebonden geestelijk verzorgers het meest sprake van meervoudige religiositeit en vraagt zij zich zelfs af of een ambtsbinding ook nadelig kan zijn voor het uitoefenen van rituelen uit een andere traditie.⁵⁰ Of binding nu als voordeel of nadeel wordt ervaren bij de uitvoer van rituelen, valt moeilijk te generaliseren.

In het rituele handelen van ongebonden geestelijke verzorgers in de huidige geïndividualiseerde en ontkerkelijkte samenleving kan, afhankelijk van de concrete context, de legitimiteit van de geestelijke verzorging onder druk komen te staan. Die verschuift van institutionele borging naar geleefde authenticiteit.

2.6 Legitimatie

Voor veel ongebonden geestelijk verzorgers staat de legitimatie van hun ritueel handelen - en hun werk- op het spel. Legitimatie werd lang verkregen via levensbeschouwelijke instituties, maar de status van die instituties - en van instituties in het algemeen - is in de huidige context niet langer vanzelfsprekend. Dit rechtvaardigt een verkenning van (nieuwe) legitimatiegronden voor de

⁴⁶ Morice-Calkhoven, Smeets en Lammers, "De geestelijk verzorgers van morgen," 49.

⁴⁷ Körver, "Het ritueel als een huis met vele kamers," 31.

⁴⁸ Zock, *Niet van deze wereld?*, 13.

⁴⁹ Dr. Wim Smeets, "Zending of geen zending. De ambtelijke identiteit van geestelijk verzorgers," *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2007, 10, nr. 42, geraadpleegd Maart 21, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/06/11-42-Zending-of-geen-zending.pdf>

⁵⁰ Joantine Berghuijs en Anke L. Liefbroer, "Meervoudige religiositeit in het leven van geestelijk verzorgers," *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2017, 20, nr. 87, geraadpleegd Maart 21, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/10/4-87-Meervoudige-religiositeit.pdf>

ongebonden geestelijk verzorger. Hiertoe wordt naar legitimatie gekeken vanuit modellen van Weber, Suchman en Smeets.

Weber definieerde legitimatie als “the justified right to exist [and] noted that any such system must base its existence on a principle of legitimation, either the legal-rational, traditional, or the charismatic.”⁵¹ Suchman bouwt hierop voort en beschrijft legitimatie als “een algemene perceptie of veronderstelling dat de handelingen van een entiteit wenselijk, geëigend en gepast zijn binnen de context van een sociaal geconstrueerd systeem van normen, waarden, overtuigingen en definities.”⁵²

Volgens Weber ligt bestaansrecht in juridische redenen, in traditie en/of in charisma. We zullen deze drie gronden betrekken op de ongebonden geestelijk verzorger en zijn rituelen. Allereerst de juridische redenen: dan dient de ongebonden geestelijk verzorger te voldoen aan drie vereisten, namelijk bekwaamheid, registratie en bevoegdheid tot het voltrekken van rituelen. Omdat bepaalde rituelen voorbehouden zijn aan een ambt, zoals de ziekenzalving, behoort dit ritueel niet tot zijn bevoegdheid. Wel is hij vrij om op dat ritueel te variëren, maar het mag dan geen ziekenzalving heten.

Denken we aan de tweede grond: traditie, dan legt van Iersel een verbinding tussen draagvlak, identiteit en legitimatie. Want de ongebonden geestelijk verzorger handelt ritueel niet op persoonlijke titel, maar wel vanuit de eigen identiteit, dus niet neutraal.⁵³ Deze identiteit wordt niet bij voorbaat ingekleurd door de signatuur van de instelling waar men werkt en deze signatuur is niet primair bepalend voor de inzet van de rituelen.

Ten slotte noemt Weber “charisma”, ook wel “person with a vocation”, als derde grond van legitimatie. Onder de keuze voor een ongebonden status ligt veelal een gemotiveerde, persoonlijke keuze die bepalend is voor de uitoefening van de professie en de inzet van rituelen. De persoonlijke focus op de beroepsuitoefening

⁵¹ Arild Wæraas, “On Weber: Legitimacy and Legitimation in Public Relations,” Forthcoming in Ihlen, Ø. & M. Fredriksson (eds.) (2018): *Public relations and social theory. Key figures and concepts*. New York, NY: Routledge, 2nd edition, geraadpleegd Maart 24, https://www.researchgate.net/publication/323827243_On_Weber_Legitimacy_and_Legitimation_in_Public_Relations

⁵² Van Iersel, “De Legitimering van Geestelijke Verzorging,” 50.

⁵³ Van Iersel, “De Legitimering van Geestelijke Verzorging,” 53.

en de vrije invulling daarvan, hangt samen met authenticiteit: “Meaningful ritual is based on genuine intention and performance.[...] It has to be right to feel right; using our own objects, symbols and language provides the best base for crafting authentic ritual.”⁵⁴

In het model van Suchman worden vijf legitimatiedimensies onderscheiden die kunnen worden toegepast op het ritueel handelen van geestelijke verzorgers.⁵⁵ Ten eerste het marktmechanisme waardoor ongebonden geestelijk verzorgers zich gelegitimeerd weten doordat zij ingaan op een vraag vanuit de cliënt. “Geestelijk verzorgers in instellingen krijgen steeds meer te maken met mensen die op een geheel eigen wijze zin en levensoriëntatie zoeken.”⁵⁶ En steeds minder mensen rekt zich tot een religieuze of levensbeschouwelijke organisatie. Zo stelt Zock de prangende vraag: “Of het niet merkwaardig is om uitsluitend geestelijk verzorgers uit dergelijke organisaties te rekruteren wanneer zij verantwoordelijk dienen te zijn voor de geestelijke zorg van *alle* cliënten.”⁵⁷ Zij schetst zelfs dat het marktdenken, “krimpende markt van kerken”, mede aan de basis lag van de opleiding tot ongebonden geestelijk verzorgers.⁵⁸

Ten tweede speelt de specifieke deskundigheid van ongebonden geestelijke verzorgers een rol. Hier kan gedacht worden aan ritueel maatwerk en de inzet van zogenaamde vrije rituelen. Onder vrije rituelen verstaat Berkvens-Stevelinck: “ze bouwen voort op bestaande rituelen, afkomstig van verscheidene levensbeschouwelijke tradities en aangepast of ze worden voor de gelegenheid ontworpen.”⁵⁹

Ten derde heeft legitimatie een sociaal-filosofische dimensie. Als legitimatieforum hiervoor noemt van Iersel de publieke opinie.⁶⁰ Er blijkt erkenning/waardering vanuit de samenleving te zijn voor levensbeschouwing en rituelen. Zo wijst Post er op dat na de terugloop van kerkelijke rituelen, een nieuw

⁵⁴ Gordon-Lennox, *Crafting Secular Ritual*, 43.

⁵⁵ Van Iersel, “De Legitimering van Geestelijke Verzorging,” 51-52.

⁵⁶ Zock, “Niet van deze wereld,” 11

⁵⁷ Zock, “Niet van deze wereld,” 11-12

⁵⁸ Zock, “Niet van deze wereld,” 12.

⁵⁹ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 12.

⁶⁰ Van Iersel, “De Legitimering van Geestelijke Verzorging,” 58.

ritueel repertoire, uiteindelijk niet vanuit liturgievernieuwing binnen de kerk, maar vanuit de samenleving vorm kreeg.⁶¹

Ten vierde kent legitimatie een constitutioneel-juridische dimensie welke betrekking heeft op godsdienstvrijheid; neutraliteit van de staat en de scheiding kerk-staat. Dit leidde in 1996 tot “de Kwaliteitswet Zorginstellingen uit 1996, waarin multidenominatieve geestelijke verzorging expliciet wordt vermeld.”⁶² Vanuit deze wet is de aanwezigheid van ongebonden geestelijke verzorging gerechtvaardigd en ook de wijze waarop invulling wordt gegeven aan de rituele uitoefening.

En ten vijfde is er sprake van een theologische of respectievelijk levensbeschouwelijk-humanistische dimensie. Suchman noemt hier de intrinsieke waarde van levensbeschouwing. De intrinsieke waarde is een andere waarde dan het functionalistisch perspectief, die Zock overigens wel met elkaar probeert te verbinden. Dat doet zij aan de hand van Smeets die het levensbeschouwelijke zowel intrinsiek belangeloos als functioneel en nuttig benoemt.⁶³ Op deze wijze kan men ook naar de inzet van rituelen kijken. Van Uden & Pieper zetten legitimiteit naast het functionele (de effectiviteit) en suggereren dat ongebonden geestelijk verzorgers de inzet van hun rituelen legitimeren vanuit het effect ervan.⁶⁴

Wanneer we de ideeën van Suchman relateren aan Weber dan zijn er een aantal verbindingen te maken. Het meest duidelijk is de verbinding constitutioneel-juridisch met de juridische legitimatiegronden in het model van Weber. De theologische of respectievelijk levensbeschouwelijk-humanistische dimensie van Suchman kan in verband gebracht worden met de legitimatiegrond vanuit de traditie in het model van Weber. Want de intrinsieke waarde van levensbeschouwing kan verbonden worden met wat Weber noemt “the sanctity of immemorial traditions,” waarmee Weber aangeeft dat iets gelegitimeerd is vanuit het bestaansrecht vanuit een oeroude traditie.⁶⁵ De intrinsieke waarde van deze

⁶¹ Post, “Goede wijn behoeft een glas!”, 1-2.

⁶² Van Iersel, “De Legitimering van Geestelijke Verzorging,” 54.

⁶³ Hetty Zock, “Levensbeschouwing integreren in *evidence based* zorg – lastig maar niet onmogelijk,” in *Kwaliteit van zorg: optimaal zonder levensbeschouwing?* Ed. Johan Bouwer (Assen: Van Gorcum: 2010), 57-58.

⁶⁴ Rien van Uden en Jos Pieper, “Knocking’ on heaven’s door. Ritualiteit tussen heil en heling,” *Ritualiteit tussen heil en heling*, ed. Rien van Uden en Jos Pieper, (Tilburg: KSGV, 2012), 9.

⁶⁵ Wæraas, “On Weber: Legitimacy and Legitimation in Public Relations,” 6.

traditie wordt echter meer door Suchman dan Weber belicht. Ten slotte vallen de overige categorieën van Suchman te plaatsen onder traditie of charisma. De vraag van de cliënt naar een ritueel (marktmechanisme) kan zich richten tot traditionele uitvoerders van rituelen, maar ook gebaseerd zijn op de charismatische invulling ervan of het bieden van maatwerk (specifieke deskundigheid) door de ongebonden geestelijk verzorger. Hierbij kan opgemerkt worden dat traditie, charisma en het bieden van maatwerk natuurlijk ook samen kunnen gaan. Ook de sociaal filosofische dimensie van Suchman, waarbij de erkenning vanuit de samenleving voor rituelen centraal staat, lijkt in de huidige tijd eerder aan te sluiten bij de charismatische dan bij de traditionele dimensie van het model van Weber.⁶⁶

De indeling van Smeets kent een grote overlap met het model van Suchman.⁶⁷ Uit zijn onderzoek onder geestelijk verzorgers blijkt dat zij zelf hun werk met name legitimeren op grond van de vraag van de patiënt en vanuit de domeinspecifieke thema's.⁶⁸ Ook niet onbelangrijk is dat Smeets vaststelt dat de legitimatiegrond die voortkomt uit een zending, voor geestelijk verzorgers, mogelijk ook in hun werk met rituelen, het minst belangrijk is:

En [...] dit bevestigt weer het patroon dat ik telkens opnieuw heb aangegeven: er is wel een ambt, een zending vanuit het levensbeschouwelijk genootschap, maar geestelijk verzorgers weten zich blijkbaar geen raad met wat dat genootschap verder kan betekenen voor de fundering van hun werk.⁶⁹

Beleidslegitimiteit is voorts nog een legitimatiegrond die Smeets vermeldt en daarmee heeft hij het over de waarde die het beleid van de instelling toekent aan geestelijke verzorging.⁷⁰ Waar geestelijk verzorgers aan bijdragen zijn: "tevredenheid over geleverde zorg, betrokken medewerkers, prettig leef- en werkklimaat, visie op de organisatie, verbindende gespreksvoering bij verschil in

⁶⁶ P. Nissen, "Openingslezing Nieuwe rituelen in een veranderende samenleving," in: *Het zoemt van de rituelen*, Ina Veldman, 2015, geraadpleegd Juni 26, 2020, <https://www.nieuwwij.nl/themas/het-zoemt-van-de-rituelen/>

⁶⁷ Smeets, "Zending of geen zending," 41.

⁶⁸ Smeets, "Zending of geen zending," 41.

⁶⁹ Smeets, "Zending of geen zending," 41.

⁷⁰ Smeets, "Zending of geen zending," 41.

(culturele/levensbeschouwelijke) visie en kostenbesparing.”⁷¹ Het inzetten van rituelen als een uitgeleide ritueel heeft ook een functie voor de medewerkers, om het sterven van de gasten ook goed af te sluiten en daarmee ziekteverzuim te voorkomen.⁷²

Bij het wegvallen van legitimatiegronden vanuit een institutionele binding, blijken er dus meerdere legitimatiegronden te onderscheiden: bekwaamheid, registratie en bevoegdheid; traditie; marktwerking; specifiek ritueel aanbod; wettelijk recht; aandacht en waardering voor rituelen; zorg voor medewerkers en de effectiviteit van rituelen. Deze kunnen de ongebonden geestelijk verzorger borgen in het rituele handelen. Toch blijkt authenticiteit, onder meer zichtbaar in het charisma van Weber, het fundament te zijn waaruit de ongebonden geestelijk verzorger zijn rituelen legitimeert.

2.7 Authenticiteit en rituelen

Authenticiteit is van belang voor de ongebonden geestelijk verzorger met het oog op de legitimering van de inzet van rituelen. Voor zowel de geestelijk verzorger als andere deelnemers is het van belang achter het ritueel te kunnen staan. Het verschaft de geestelijk verzorger een houding van waarachtigheid (belichaming). Het biedt een bepaalde vrijheid en innerlijke ruimte die bijdragen aan de professionaliteit en kwaliteit van de geestelijk verzorger, die juist door de cliënt gewaardeerd worden en bijdragen aan diens authenticiteit.⁷³

2.7.1 Authenticiteit; een proces

Deze scriptie hanteert als definitie van het concept authenticiteit: een doorleefde levenshouding waarin iemand gaandeweg heeft vastgesteld wat voor haar of hem van waarde is in het leven en daar de eigen keuzes op baseert.⁷⁴ Dohmen volgt hierin Gabriel Marcel's idee van de geleefde ervaring, de *expérience vécue*, naar het

⁷¹ “Wat draagt een geestelijk verzorger bij aan uw organisatie,” Geestelijkeverzorging.nl, geraadpleegd April 27, 2020, <https://geestelijkeverzorging.nl/toegevoegde-waarde/>

⁷² Peggy Sharr en Mercedes Bern-Klug, “Final Discharge Planning. Rituals Related to the Death of a Nursing Home Resident,” *Transforming Palliative Care in Nursing Homes: The Social Work Role* (New York: Columbia University Press, 2010), 264.

⁷³ Karel Steijger, “Innerlijke ruimte als voorwaarde voor authenticiteit,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2012, 15, nr. 66, geraadpleegd Maart 28, 2020, <https://docplayer.nl/111542905-Innerlijke-ruimte-als-voorwaarde-voor-authenticiteit.html>

⁷⁴ Dohmen, *Tegen De Onverschilligheid*, 171.

doorleefde karakter van het authentieke mens-zijn.⁷⁵ Omdat in deze definitie de relationele dimensie van authenticiteit nog niet is belicht, wordt hier benadrukt dat authenticiteit zichtbaar wordt in de wijze waarop iemand in staat is zich te verbinden met anderen.⁷⁶

Het “gaandeweg” in de definitie (op basis van Dohmen), verwijst naar een proces, want “de mens is levenslang op weg naar zijn ‘ware zelf’, zonder daar ooit mee samen te vallen.”⁷⁷ Deze proceskant werd eerder al verwoord door Jung en Tillich.⁷⁸ Authenticiteit als grondhouding is van belang omdat het wel de voorwaarde voor kwaliteit genoemd wordt en de primaire voorwaarde voor waarachtig ritueel handelen.⁷⁹ Menken-Bekius wijdt een paragraaf aan *Zuivering van ‘niet-authentieke’ elementen*, waarin het schrijven van de autobiografie als middel wordt genoemd.⁸⁰

2.7.2 Authenticiteit en traditie

Binnen het waarachtig ritueel handelen speelt ook de eigen traditie een rol, en het professioneel hanteren daarvan in de ontmoeting met (andere) tradities. Authenticiteit blijkt niet los te staan van de spiritualiteit van de geestelijk verzorger. Authenticiteit en spiritualiteit worden wel gezien als twee kanten van een munt.⁸¹ “Authentic spirituality becomes visible in lived spirituality and lived spirituality shows authenticity.”⁸² De belichaming van deze spiritualiteit, noemt Jorna: “*spiritualiteit als levend beginsel*” in plaats van enkel levensbeschouwelijke opvattingen.⁸³

Authenticiteit wordt gewaardeerd door de cliënt, die graag een gesprekspartner ontmoet die meedenkt “over fundamentele zingevingsvragen vanuit eigen

⁷⁵ Dohmen, *Tegen De Onverschilligheid*, 171.

⁷⁶ Vercammen, “De identiteit van de geestelijk verzorger,” 34.

⁷⁷ Corja Menken-Bekius en Henk van der Meulen, *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging* (Kampen: Kok, 2007), 71-72.

⁷⁸ Menken-Bekius en van der Meulen, *Reflecteren kun je leren*, 25.

⁷⁹ Menken-Bekius, *Werken met rituelen in het pastoraat*, 164.

⁸⁰ Menken-Bekius en van der Meulen, *Reflecteren kun je leren*, 71-72.

⁸¹ Nelleke ten Napel-Roos, Dr. Brenda Mathijssen, Dr. Wim Smeets en Prof. Dr. Hetty Zock, “Non-denominational spiritual caregivers and the development of their spirituality,” *Health and Social Care Chaplaincy*, (forthcoming), 14.

⁸² Ten Napel-Roos, et al., “Non-denominational spiritual caregivers,” 14.

⁸³ Jorna, *Echte woorden*, 25.

ervaringen en persoonlijk verantwoorde inspiratiebronnen.”⁸⁴ Authenticiteit van een geestelijk verzorger blijkt zo belangrijker te zijn dan een gedeelde traditie.⁸⁵ Al kunnen er ook momenten zijn waarin het delen van een traditie voordelen kent en heel verbindend kan zijn. Vercammen spreekt over “mede-mens” en “tochtgenoot” zijn met respect voor aanwezig verschil, “waarbij het verhaal van de cliënt altijd op de eerste plaats komt te staan.”⁸⁶ Dit hoeft niet als absolute regel gelezen te worden, want de context kan ook juist de inzet van een ander middel rechtvaardigen.

Het professioneel hanteren van deze authenticiteit bij de inzet van rituelen vraagt dat men er achter moet kunnen staan “als persoon en met overtuiging.”⁸⁷ Zo is er geen neutraal vertrekpunt en neutraliteit voorwenden is de ander tekortdoen, want een algemene vorm van geestelijke verzorging bestaat niet. Tot wie richt zich bijvoorbeeld een “neutraal gebed?”⁸⁸

Over het professioneel hanteren van de authenticiteit binnen de rituelen zegt Hijweege dat het “enerzijds gaat over aanpassing aan het betekenisgevingssysteem van de ander, maar ook stevige verankering in je eigen religieuze traditie.”⁸⁹ Dit wordt ook benadrukt door Berkvens-Stevelinck in de grondregels voor het ontwerp van nieuwe rituelen. Zij benoemt dat het belangrijk is om achter alles wat gezegd en gedaan wordt te kunnen staan. En datzelfde geldt ook voor de andere deelnemers aan het ritueel.⁹⁰ Ook bij de inzet van “vrije rituelen”, die voortbouwen op “bestaande rituelen, afkomstig van verscheidene levensbeschouwelijke tradities” en aangepast of voor gelegenheid ontworpen, is authenticiteit van belang.⁹¹

⁸⁴ De Vries, “De levensbeschouwelijke identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger,” 11.

⁸⁵ De Vries, “De levensbeschouwelijke identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger,” 11.

⁸⁶ Vercammen, “De identiteit van de geestelijk verzorger,” 34.

⁸⁷ Stefan Gärtner, “Geestelijke verzorging als beroep. Over ambivalenties van de professionalisering,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2016, 19, nr. 81, geraadpleegd Maart 28, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/06/6-81-Geestelijke-verzorging-als-beroep.pdf>

⁸⁸ Gärtner, “Vive la différence? Geestelijke verzorging in een multicultureel zorgstelsel,” *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 2014, 17, nr. 73, 47, geraadpleegd Maart 28, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2018/05/10-73-Vive-la-diff%C3%87rence.pdf>

⁸⁹ Hijweege, et al., “Rituals in General Spiritual Care,” 32.

⁹⁰ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 15.

⁹¹ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 12.

Authenticiteit bij de geestelijk verzorger, nodigt uit tot authenticiteit bij de gesprekspartner(s).⁹² Binnen een ontmoeting kan zowel de ervaring van overeenstemming als “leerzame wrijving.” bevestigend werken.”⁹³ “Door een tegenover te zijn en door handen en voeten te geven aan de eigen levensbeschouwing kunnen geestelijk verzorgers patiënten helpen om hun individuele geestelijke code authentiek uit te drukken.”⁹⁴

2.7.3 Authenticiteit en performance

Performance, ritualiteit en authenticiteit zijn vruchtbaar met elkaar verbonden als ze in dienst staan van elkaar. Dat gebeurt wanneer middels de inzet van rituelen, oprechte intenties door middel van performance, geloofwaardig overgebracht worden op het publiek, waardoor er een natuurlijke eerbied ontstaat.

Zowel performance als oprechte intenties worden als wezenlijk gezien binnen ritueel handelen. “To consider ritual as an alternative, secondary medium for expressing what could otherwise be (perhaps more easily) expressed is to miss what is distinctive about ritual: a rite requires performance.”⁹⁵ En naast performance draait het om oprechte intenties: “Meaningful ritual is based on genuine intention and performance. [...] It has to be right to feel right; using our own objects, symbols and language provides the best base for crafting authentic ritual.”⁹⁶

Het succes of het falen van het ritueel wordt ook nadrukkelijk verbonden met de perceptie van het publiek rondom de authenticiteit van degene die het ritueel vormgeeft. Hierin speelt een “as if” attitude een rol, omdat een ritueel een “as if”

⁹² Job Smit, *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging* (Delft: Eburon, 2015), 139.

⁹³ Stefan Gärtner, “Vive la différence?,” 46. “with”;

Harry Kunneman, “Horizontale transcendentie en normatieve professionalisering: de casus geestelijke verzorging”. In: W. B. H. J. van de Donk, A. P. Jonkers, G. J. Kronjee & R. J. J. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie WRR Verkenningen* (Amsterdam: University Press, 2006), 367- 394.

⁹⁴ Gärtner, “Vive la différence?,” 48.

⁹⁵ Barry Stephenson, *Ritual. A Very Short Introduction*, (New York: Oxford University Press, 2015), 42.

⁹⁶ Gordon-Lennox, *Crafting Secular Ritual*, 43.

status creëert.⁹⁷ De Dijn voert het “alsof” denken terug op Confucius die de mens geen geloof maar hoop gaf.

Confucius vroeg zijn tijdgenoten ‘te leven *alsof* het er voor de eeuwigheid toe doet wat we doen. Dat wil zeggen: de ritën, de ceremoniën en de gewoonten te eerbiedigen die waarachtigheid verlenen aan onze daden en die deze verheffen boven de natuurlijke sfeer.’⁹⁸

Op deze wijze wordt er “natuurlijke eerbied” voor het ritueel gecreëerd, waarbij “zelfs als we geen geloofsovertuiging hebben, het bestaan van heilige dingen” aanvaard wordt.⁹⁹ Dit biedt (ongebonden) geestelijk verzorgers ook mogelijkheden om rituelen vorm te geven die niet direct aansluiten bij de eigen overtuiging.

2.7.4 Toetsing van authenticiteit

De beroepsstandaard voor geestelijk verzorgers benadrukt het belang van authenticiteit voor het professionele handelen en verlangt ook dat de authentieke spiritualiteit geborgd wordt door een zendende – of mandaat verlenende organisatie.

In de Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015 komt het begrip authenticiteit drie keer voor.

1. Het maakt deel uit van de Persoonsgerichte competenties; onderdeel Zelfreflectieve competentie: “omvat biografische en levensbeschouwelijke zelfreflectie: kunnen reflecteren op de eigen levensbeschouwing teneinde op een evenwichtige, vrije en *authentieke* wijze anderen tegemoet te kunnen treden.”¹⁰⁰
2. Het staat bij de Algemene uitgangspunten: “De geestelijk verzorger heeft een doordachte en *authentieke* omgang met de eigen levensbeschouwing en een open houding naar andere overtuigingen.”¹⁰¹

⁹⁷ Massimo Rossati, *Ritual and the Sacred. A Neo-Durkheimian Analysis of Politics, Religion and the Self* (London: Routledge, 2016), 44-45.

⁹⁸ Herman de Dijn, *Rituelen. Waarom we niet zonder kunnen* (Kalmthout: Polis, 2018), 177.

⁹⁹ De Dijn, *Rituelen*, 177.

¹⁰⁰ “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 15.

¹⁰¹ “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 20.

3. Het vormt één van de vijf beschreven niveaus van spiritualiteit: “Als een type van menselijke ervaring (verdieping, verbinding, *authenticiteit*).”¹⁰²

Van de VGVZ kan men lid worden wanneer men beschikt over bepaalde expertise, afgeleid van een masterdiploma, en een autorisatie, afgeleid van een zending of machtiging die borg staat voor de “authentieke” spiritualiteit van het aspirant lid.¹⁰³ Voor de ongebonden geestelijk verzorger betekent dit dat een toetsing van deze “authentieke” spiritualiteit plaatsvindt door de RING-GV. Hoe dit functioneert is onduidelijk en daar wordt op dit moment onderzoek naar gedaan.¹⁰⁴

2.8 Samenvatting

Dit hoofdstuk maakte zichtbaar dat authenticiteit een belangrijke legitimatiegrond vormt (naast andere gronden) voor het rituele handelen van de ongebonden geestelijk verzorger. Getracht is deze groep geestelijk verzorgers, ondanks de termen die voor hen gebruikt worden, een eigen gezicht te geven: professionals die veelal via een “ambt van onderaf,” hun rituelen persoonlijk dragen.¹⁰⁵ Zij mogen zich gelegitimeerd weten wanneer zij in de uitvoering van het persoonlijk gedragen ritueel, performance en authenticiteit weten te verbinden, waardoor zij anderen kunnen inspireren en in beweging brengen.

¹⁰² “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 37.

¹⁰³ Ten Napel-Roos, et al., “Non-denominational spiritual caregivers,” 2.

¹⁰⁴ Ten Napel-Roos, et al., “Non-denominational spiritual caregivers,” 2.

¹⁰⁵ Jorna, *Echte woorden*, 24.

Hoofdstuk 3 Theoretisch kader: Rituelen binnen de geestelijke verzorging

3.1 Inleiding

Dit onderzoek laat zien wat er in de academische literatuur onder rituele competentie verstaan wordt, om antwoord te kunnen vragen op deelvragen 1 en 4: *Welke modellen, technieken en tradities beïnvloeden de inzet van rituelen?* en *Hoe beïnvloedt de context van een hospice de inzet van rituelen?* Na een bespreking van het concept ritueel (§3.2), komen de context van het hospice en de rituelen die daarbinnen plaatsvinden aan bod (§3.3). Zo kan een theoretische invulling gegeven worden van het begrip “rituele competentie,” die in het vervolg van deze scriptie empirisch onderzocht wordt (§3.4).

3.2 Concept ritueel

In deze paragraaf wordt ingegaan op de verschillende definities van het concept ritueel, de band met religie en het dynamisch karakter van rituelen. Dit is relevant omdat het de ongebonden geestelijk verzorger de vrijheid geeft rituelen persoonlijk, vanuit een authentieke spiritualiteit, te dragen.

3.2.1 Definities

Rituelen zijn vanzelfsprekende, eenmalig of herhaalde, veelal symbolische handelingen, veelal vergezeld van bijbehorende formules en teksten, waarin de mens lichamelijk en interactief betrokken is op een werkelijkheid die in het ritueel zelf present wordt gesteld.¹⁰⁶

Er bestaan veel verschillende definities voor het begrip ritueel en definities onthullen vanuit welk frame gekeken wordt. Deze frames kunnen ook beperkend of uitsluitend werken, wanneer men rituelen bijvoorbeeld als sec religieus definieert. Daarom is het van belang alvorens tot een definitie te komen, te reflecteren op de mens, de samenleving en de cultuur; en om de plaats van het

¹⁰⁶ Menken-Bekius, *Werken met rituelen in het pastoraat*, 36.

ritueel, de kracht en potentie er van in ons leven en onze samenleving te exploreren.¹⁰⁷

Zo wil Berkvens-Stevelinck vooral de ruimte en daarnaast de aandacht voor het gevoel in het ritueel benadrukken: "Rituelen zijn algemeen menselijke handelingen die geen religieus karakter hóeven te hebben," en "Een ritueel is een samengebald gevoel dat op symbolische wijze wordt uitgedrukt. Woorden, klanken en gebaren vertalen de betekenis die men aan een bepaald moment uit het leven wenst te geven."¹⁰⁸ Ter illustratie bevat deze paragraaf definities van twee invloedrijke Nederlandse schrijfsters over rituelen, maar wanneer men Grimes appendix 1 (Definitions of Ritual) opent in "The Craft of Ritual Studies," zien we meer dan zeventig verschillende definities van het concept ritueel.¹⁰⁹

Definities kunnen bijvoorbeeld gaan over de functies van rituelen of de therapeutische waarde ervan. Deze frames hebben het risico dat ze reductionistisch of vooral verklarend zijn.¹¹⁰ Volgens Stephenson vervalt men gauw in een discours van oneliners wanneer men over rituelen uitspraken doet: "ritual creates social bonds; ritual masks a society's asymmetrical power relations; ritual creates a subjunctive space for reflexivity."¹¹¹

In dit onderzoek is het interessant om te horen welke definities geestelijk verzorgers hanteren en wat dit vertelt over de wijze waarop zij rituelen zien en hanteren.¹¹²

3.2.2 Betekenisdrager

Rituelen zijn in staat verschillen tussen mensen te overbruggen, omdat het ritueel een betekenisdrager is van wat eenieder persoonlijk daarin aan betekenis legt. Een wijze van definiëren die ruimte voor verschillende betekenisgevingen biedt, maar

¹⁰⁷ Stephenson, *Ritual*, 1.

¹⁰⁸ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 12.

¹⁰⁹ "Appendix 1: Definitions of Ritual." In *The Craft of Ritual Studies*. : Oxford University Press, 2013-11-28. <https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780195301427.001.0001/acprof-9780195301427-appendix-1>.

¹¹⁰ Stephenson, *Ritual*, 20.

¹¹¹ Stephenson, *Ritual*, 61.

¹¹² Zie: Bijlage 4

natuurlijk ook als frame te beschouwen valt, is om in navolging van Catherine Bell te navigeren tussen twee extremen: ¹¹³

Ritual, as metacategory, includes both religious and nonreligious rites, the traditional and the new, the prescribed and the improvised, the human and nonhuman, and rubs up against a number of other cultural domains, such as play, games, performance, and theater. If ritual is action, it is also an idea, something we think with, and our exploration will move back and forth between these two dimensions.¹¹⁴

Een zelfde gedachte werd door Quartier de “pendelbeweging” van het ritueel genoemd.¹¹⁵ Een andere tegenstelling komt men tegen in de definitie van Smith: “Ritual is a performance of the ideal, in full relationship with the messiness of life.”¹¹⁶ Zo wordt een ritueel ook wel een fenomeen met meerdere gezichten genoemd met een inherente ambiguïteit.¹¹⁷ Het ritueel kan dan betekenisdrager worden van verschillende inhouden, voor verschillende participanten in hetzelfde ritueel en bevordert daarmee de verbinding tussen deelnemers.

3.2.3 Band met religie

Net zoals geestelijk verzorgers direct geassocieerd werden met religie, leken rituelen en religie ook langere tijd als vanzelfsprekend te worden gekoppeld.

De vraag of rituelen inherent religieus zijn en hoe religie en ritueel zich tot elkaar verhouden komt zowel in de academische literatuur als in de beroepspraktijk van geestelijk verzorgers naar voren. Volgens van Saane is: “een ritueel vrijwel altijd religieus van aard.”¹¹⁸ Tegenstanders van de automatische koppeling tussen religie en ritueel zijn onder andere Stephenson, van Beek en De Dijn. Stephenson doet dat met een beroep op een studie naar prehistorische samenlevingen van Bradley door

¹¹³ Stephenson, *Ritual*, 71.

¹¹⁴ Stephenson, *Ritual*, 3.

¹¹⁵ Thomas Quartier, “Rituelle Pendelbewegungen. Neue Trauerrituale im niederländischen Kontext,” *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 25 (2009), 188.

¹¹⁶ Stephenson, *Ritual*, 26.

¹¹⁷ Inger Furseth and Pål Repstad, *An Introduction to the Sociology of Religion* (New York: Routledge, 2006), 128.

¹¹⁸ Joke van Saane, *Religie is zo gek nog niet. Een introductie in de godsdienstpsychologie* (Kampen: ten Have, 2010), 143.

juist de nauwe relatie tussen ritueel en dagelijks leven te benadrukken.¹¹⁹ Deze gedachte wordt iets anders verwoord door de Dijn, die de mens niet inherent religieus, maar inherent ritueel noemt.¹²⁰ Op deze lijn zit ook van Beek: “Ritueel is een boodschaploze handeling die, doordat ze net niet gewoon is, prikkelt tot zingeving; zij is een uitnodiging tot betekenisgeving.”¹²¹ Hier wordt dus het inherent religieuze karakter van rituelen afgewezen, maar tegelijkertijd kunnen rituelen wel tot religieuze betekenisgeving leiden.

3.2.4 Verandering

Wanneer rituelen niet meer inherent religieus zijn, komen ze vrij ter beschikking en staan ze ook meer open voor verandering. Zo stelt van Beek dat doordat een ritueel geen boodschap bevat, er ook de mogelijkheid is om rituelen aan te passen aan de huidige tijd. “Een ritueel dat niet verandert riskeert de navelstreng met de geleefde werkelijkheid kwijt te raken en daarmee onherroepelijk aan betekenis in te boeten.”¹²² Volgens hem ligt ook de betekenis van het ritueel in het gewone sociale leven.

Verandering van rituelen ligt in sommige kringen evenwel gevoelig. Zo legt van Saane een verband tussen onveranderlijkheid en de “religieuze of heilige lading” van een ritueel. “Het heilige is nu eenmaal onveranderlijk, dus de woorden en gebaren waarmee aan dat heilige gerefereerd wordt ook.”¹²³ Het is bijzonder dat van Saane dit opmerkt omdat het heilige ook wel gezien wordt als het “onformuleerbare” en dat maakt het al onmogelijk om vastomlijnde beelden vast te houden.¹²⁴ En met een beroep op de structurele linguïstiek, was het Saussure die zei: “Woorden kunnen ‘alles’ betekenen.”¹²⁵

Stephenson beschouwt zowel traditie als vernieuwing van belang en laat het over aan de specifieke context waarin het ritueel plaatsvindt.

¹¹⁹ Stephenson, *Ritual*, 30.

¹²⁰ Herman de Dijn, *Rituelen. Waarom we niet zonder kunnen*, filmed Januari 2019 at Collegezalencomplex RU, Nijmegen, video, 15:16, <https://www.youtube.com/watch?v=nMhdwQH0t00>

¹²¹ Wouter E. van Beek, ‘Heeft ritueel dan toch betekenis?’ *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24 (2008), 35.

¹²² Van Beek, ‘Heeft ritueel dan toch betekenis?’, 47.

¹²³ Van Saane, *Religie is zo gek nog niet*, 145.

¹²⁴ Otto, *Het heilige*, 16.

¹²⁵ Verhaeghe, “Over woorden en dingen,” 12.

There are rites that conserve, transmit, and protect tradition; others are creatively; critically, strategically employed to enact change. Although there is a tendency to praise creativity and change over conservation and tradition, rites need to be evaluated in their social contexts; change is not always for the better and tradition is not always oppressive.¹²⁶

In deze context, verbonden aan het dagelijkse leven, kan het ritueel *geleefd* worden, als uitvoering van een traditie, die inherent dynamisch en veranderlijk is. Volgens Bell, ten slotte, onthult het spreken over rituelen uiteindelijk meer over de spreker dan over het ritueel.¹²⁷

In dit onderzoek naar het gebruik van rituelen door ongebonden geestelijk verzorgers is het boeiend in hoeverre zij in hun rituelen een band leggen met traditie en hoeveel vrijheid zij ervaren deze rituelen vorm te geven, af te stemmen, binnen de context van hun werkpraktijk.

3.2.5 Vrije rituelen

Een praktische handleiding voor de inzet van vrije rituelen, gebaseerd op de rijkdom van vele tradities, binnen een multiculturele en seculiere context, werd geïntroduceerd door Berkvens-Stevelinck.¹²⁸ Onder vrije rituelen verstaat zij rituelen die gebaseerd zijn op bestaande rituelen uit verschillende levensbeschouwelijke tradities. Er is dan de mogelijkheid deze aan te passen of op maat te maken.¹²⁹ Daartoe biedt zij drie uitwerkingen van elk ritueel: “interreligieus, interbeschouwelijk en vrij.”¹³⁰ Daaraan vooraf gaat een gevoeligheid en openheid voor culturele en levensbeschouwelijke tradities en symbolen.¹³¹

Zij verbindt nadrukkelijk een relationeel perspectief met een persoonlijke legitimatie, wanneer ze aangeeft het belangrijk te vinden innerlijk achter het ritueel

¹²⁶ Stephenson, *Ritual*, 53.

¹²⁷ Catherine Bell, *Ritual: Perspectives and Dimensions* (Cary: Oxford University Press, Incorporated, 1997), 13, Accessed April 20, 2020. ProQuest Ebook Central.

¹²⁸ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 104.

¹²⁹ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 12.

¹³⁰ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 7.

¹³¹ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 12.

te kunnen staan, net als degene(n) voor wie het ritueel bedoeld is.¹³² Aspecten die zij aanvullend nog van belang vindt bij het ontwerp en de uitvoer van rituelen zijn creativiteit en fantasie, toegankelijkheid, rust en aandacht, verbonden met betreffende personen en afgestemd qua tijd en plaats.¹³³

3.3 Rituelen in de geestelijke verzorging

Als geestelijk verzorger “spreekt” men met mensen over existentiële vragen. In het model van Smit behoren de existentiële vragen tot de laag van de spiritualiteit.¹³⁴ Deze laag wordt gekenmerkt door stilte, “alsof het zwijgen beter kan vertellen hoe de innerlijke relatie tot het levensgeheim, tot God, is dan spreken.”¹³⁵ Reguliere taal kan dan tekortschieten, waardoor de geestelijk verzorger zijn toevlucht zoekt in de taal van de verbeelding.¹³⁶ Daartoe behoren ook de rituelen.

3.3.1 Verbeelding

Het werken met rituelen door de geestelijk verzorger is nauw verbonden met het verbeeldingsvermogen van de mens en speelt een rol bij zingeving. “Verbeelding is het vermogen zich een voorstelling te maken van wat men niet kent, maar ‘over de grens’ vermoedt,” aldus Smit.¹³⁷ Verbeelding hangt samen met psychologische, mentale en neurologische processen en het werken ermee behoort tot de *core business* van de geestelijk verzorger.¹³⁸ Volgens Alma slaat verbeelding “een brug tussen onszelf en de ander, en creëert zo een opening voor de zinervaring, die ten diepste een ervaring van verbondenheid is.”¹³⁹

Het werken met verbeelding kan zo bijdragen aan structurering van de gevoelswerkelijkheid; integratie; bescherming tegen angsten en niet te verdragen bestaanszaamheid; identiteitsversterking en verbeelding kent een

¹³² Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 14-15.

¹³³ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 9, 12-15.

¹³⁴ Johan Smit, *Tot de kern komen. De kunst van het pastorale gesprek* (Utrecht: Kok, 2013), 33.

¹³⁵ Smit, *Tot de kern komen*, 33.

¹³⁶ Jaap Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging. Een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren* (Soest: Nelissen, 2007), 179.

¹³⁷ Smit, *Antwoord geven op het leven zelf*, 107.

¹³⁸ Tjeu van den Berk, *Het numineuze* (Zoetermeer: Meinema, 2005), 259.

¹³⁹ Hans Alma, *De parabel van de blinden. Psychologie en het verlangen naar zin* (Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2005), 38.

openbarende kracht (disclosure functie).¹⁴⁰ Over die openbarende kracht schreef Alma:

Dat wat in het hier-en-nu gegeven is wordt uitgebreid met betekenissen en waarden ontleend aan wat feitelijk afwezig is maar in de verbeelding present is [...] Op die manier bereidt de verbeelding ons voor op een ontmoeting met het onbekende.¹⁴¹

Alma legt een verband tussen verbeelding en transcendentie, omdat het mensen stelt voor bestaansvragen waarmee ze zich “verbeeldingsvol kunnen inlaten.”¹⁴² Dit wordt aanschouwelijk gemaakt door Jongsma-Tieleman die rituelen ziet als “spel van creatieve verbeelding.”¹⁴³ Rituelen kunnen zo een hoopvolle visie op de werkelijkheid geven. “Met behulp van de verbeelding kan men hoop ervaren, en daarin een symbolisch hapje krijgen van wat men hoopt.”¹⁴⁴ Zonder ‘taal’ en met behulp van rituelen, kan de geestelijk verzorger dan een instrument van hoop worden of zijn.

Rondom het thema hoop binnen de palliatieve zorg werd onderzoek gedaan door Olsman e.a. waarin vier metaforen voor hoop centraal stonden: “grip” (veiligheid), “source” (kracht), “tune” (harmonie) en “vision” (positief perspectief/toekomst). Geestelijk verzorgers beschreven hoop voornamelijk als “tune” en artsen en verpleegkundigen als “grip.”¹⁴⁵ De inzet van rituelen kan dienstbaar zijn aan het bewerkstelligen van deze harmonie.

Juist binnen een context van een hospice, rond het levenseinde, past de taal van verbeelding, omdat er sprake is van een andere logica en een werkelijkheid zonder “pasklare antwoorden.”¹⁴⁶ Om ritueel competent te handelen is dus een open en ontvankelijke houding voor verbeelding en symboliek voorwaardelijk.

¹⁴⁰ Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging*, 184-187.

¹⁴¹ Hans Alma, “Verbeeldingskracht en transcendentie. De spirituele kracht van kunst,” In: *De stille kracht van transcendentie. Wijsheid in beelden, verhalen en symbolen*. Red. Ina Brouwer e.a. (Amsterdam: SWP, 2007), 45.

¹⁴² Alma, “Verbeeldingskracht en transcendentie,” 46.

¹⁴³ Nel Jongsma-Tieleman, *Rituelen: speelruimte van de hoop. Wat rituelen (ons) doen*. (Kampen: Kok, 2002), 70.

¹⁴⁴ Jongsma-Tieleman, *Rituelen: speelruimte van de hoop*, 70.

¹⁴⁵ E. Olsman, e.a., “Improving Communication on Hope in Palliative Care. A Qualitative Study of Palliative Care Professionals’ Metaphors of Hope: Grip, Source, Tune, and Vision.” *Journal of Pain and Symptom Management* 2014, 48(5),831-838. DOI 10.1016/j.jpainsymman.2014.02.008

¹⁴⁶ M. van der Veen, J. Somsen en A. Goossensen, *Ontstollend steen. Rituelen aan het levenseinde*, (Goudriaan: De Groot, 2018), 34.

3.3.2 Taak geestelijke verzorger

De geestelijk verzorger kan hoop die zich richt op harmonie, enkel vanuit een geleefde authenticiteit belichamen. De “body of knowledge” van de geestelijk verzorger spreekt in dit verband over “belichaamde zorg en geleefde theorie.”¹⁴⁷ Ook het transcendent kan zichtbaar worden gemaakt door “een immanente representatie ervan in verbeelding.”¹⁴⁸ Op deze wijze kan de geestelijk verzorger aansluiten bij de behoefte van de ander door dat te belichamen en te representeren.¹⁴⁹

Naast het belichamen van waarden of zelfs het transcendent is de geestelijk verzorger ook, in de woorden van Quartier, een “ritueel counselor.”¹⁵⁰ Hij verstaat daaronder dat het van belang is dat de geestelijk verzorger twee competenties beheerst: dat zijn de “symboolkeuze en de handelingsdimensie.” Voor de symboolkeuze is het van belang om goed af te stemmen op de cliënt. Daarnaast is het van belang te beschikken over voldoende kennis van levensbeschouwelijke tradities. Over de handelingsdimensie wordt gezegd:

Als op de scharniermomenten van het leven woorden, klein of groot, tekort schieten, begint het *doen*. De echt belangrijke dingen in het leven dóet men: woorden kunnen daarbij een rol spelen, maar ook die worden dan op performatieve wijze uitgesproken, ze worden tot taaldaden[...]¹⁵¹

Smit weet dat helder te illustreren:

Er is een verschil tussen een *advies* om eens een gedicht of religieuze tekst te lezen of een ritueel te (laten) voltrekken enerzijds en het daadwerkelijk *laten functioneren van tekst of ritueel* in een daadwerkelijk zoeken naar zin anderzijds. Dat laatste wordt in de geestelijke verzorging nadrukkelijk ingesloten. Begeleiding in de geestelijke verzorging vindt daarom niet slechts plaats door het *coachen* van het zingevingproces van de ander in

¹⁴⁷ J. Körver, H. Muthert, M. van Hoof & M.N. Walton, “Re-evaluating a suicide pact: Embodied moral counselling in a Dutch case study of mental healthcare chaplaincy,” *Tidsskrift for Praktisk Teologi* 2019, 36(2), 82.

¹⁴⁸ Smit, *Antwoord geven op het leven zelf*, 108.

¹⁴⁹ Smit, *Antwoord geven op het leven zelf*, 108.

¹⁵⁰ Hijweege et al, ‘Rituals in General Spiritual Care’, 29-48.

¹⁵¹ Thomas Quartier, “Ruimte voor ‘sacramentaliteit’ - Over rituelen binnen de Geestelijke Verzorging.” *Oncologie en geestelijke verzorging*, 112.

functioneel perspectief, maar ook door inhoudelijke *participatie* in het zingevingsproces van de ander.¹⁵²

De geestelijk verzorger is zoals Quartier aanduidt counselor, maar het gaat ook verder door zelf te participeren. In dit proces is de eigen zingeving door de geestelijk verzorger dus nadrukkelijk aanwezig, wil hij hierin authentiek en ritueel competent kunnen participeren.

3.3.3 Taak binnen het hospice

Binnen een hospice werkt de geestelijk verzorger in een multidisciplinair team vanuit de Richtlijn Spirituele Zorg, en is eindverantwoordelijk voor de spirituele dimensie.¹⁵³

De opbrengst van onderzoek naar de meerwaarde en effectiviteit van de geestelijk verzorger in de palliatieve zorg is nog beperkt. Er is onderzoek gedaan naar kwaliteit, naar enkele specifieke tools en methoden zoals het Ars Moriendi model, de Lastmeter en de Hope Communication Tool.¹⁵⁴ Internationaal onderzoek laat het belang zien van spiritualiteit en religie met het oog op coping bij ziekte, terwijl er ook nog een gebrek aan aandacht blijkt te zijn voor deze behoeften.¹⁵⁵ Door Vermandere e.a. werden er 14 elementen vastgesteld die van belang zijn om interdisciplinair de spirituele zorg vorm te geven:

- (1) gevoelig zijn voor de angst voor het stervensproces van een patiënt, (2) luisteren naar de verwachtingen en wensen van een patiënt over het einde van het leven, (3) aandacht geven aan de wensen van de patiënt over de vormgeving van het afscheid, (4) rituelen aanbieden als dit van betekenis is voor de patiënt, (5) luisteren naar de verhalen, dromen en passies van de patiënt, (6) de patiënt helpen zijn innerlijke krachtbronnen aan te boren, (7) zich in waarheid, openheid en eerlijkheid verbinden met de patiënt, (8) communicatie en de kwaliteit van relaties ondersteunen (9) zorgen voor een

¹⁵² Smit, *Antwoord geven op het leven zelf*, 117.

¹⁵³ *Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland*, 1. "with";

A. Damen en C. Leget, *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*, 2017, 3, geraadpleegd Mei 18, 2020, <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2017/12/Damen-Kennissynthese-onderzoek-GV-in-palliatieve-zorg-20170915.pdf>

¹⁵⁴ Damen en Leget, *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*, 6.

¹⁵⁵ Damen en Leget, *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*, 6.

comfortabel en veilig gevoel bij de patiënt, (10) spiritualiteit beschouwen als een verwoven maar ook specifieke dimensie, (11) zorg dragen voor de eigen spiritualiteit, (12) de eigen kwetsbaarheid kennen en accepteren, (13) kunnen leren van de patiënt, en (14) een interdisciplinair team hebben die beschikbaar is wanneer nodig.¹⁵⁶

Het vierde element gaat dus specifiek over de inzet van rituelen, maar ook de andere elementen zijn van belang om dit ritueel in afstemming vorm te geven. De relationele component, die ook in de definitie van authenticiteit werd onderscheiden, wordt expliciet benadrukt in het zevende element.

In een hieraan verbonden Delphistudie werden zo drie uitkomstmaten vastgesteld voor spirituele zorg in een palliatieve context: gehoord worden, aandacht voor het onoplosbare en het onuitsprekelijke.¹⁵⁷ Zowel de veertien elementen van spirituele zorg als de uitkomstmaten tonen een onderlinge verwevenheid en geven aanwijzingen voor de praktische invulling van de rituele competentie.

3.3.4 Rituelen binnen een hospice

Er is weinig geschreven over het gebruik van rituelen door geestelijk verzorgers in een hospice. In het Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging is er slechts één paragraaf, van een halve pagina, gewijd aan het gebruik van rituelen binnen het hospice.¹⁵⁸ En deze paragraaf draagt de titel “Vieringen,” alsof alle rituelen in een hospice daaronder te vangen zijn.

Verder blijken juist de meer recente onderzoeken, door ZonMw over palliatieve zorg en rituelen, meer inzicht te bieden in de concrete toepassing van rituelen binnen het hospice. Dit heeft, in één hospice, geleid tot het in beeld brengen van een “rituelencirkel,” waarin rituelen zijn beschreven vanaf het moment van binnenkomst tot aan het uitgeleide doen en herdenken.¹⁵⁹ Binnen de “rituelencirkel” worden zo acht rituelen onderscheiden, waaronder: het ritueel van Welkom; van Gastvrijheid; van Stiltecentrum; bij Complementaire zorg; bij

¹⁵⁶ Damen en Leget, *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*, 21.

¹⁵⁷ Damen en Leget, *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*, 21.

¹⁵⁸ J. Gerkema, “Geestelijke verzorging binnen het hospice,” In: *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*, ed. Jaap Doolaard (Utrecht: Kok, 2015), 368.

¹⁵⁹ M. Timmermann, *Rituelen en palliatieve zorg. Op basis van ervaringen in hospice Roosdonck* (Roosendaal: uitgave in eigen beheer én uitgave Groenhuysen, 2017), 10.

Naderende dood; van Waken, bij Uitgeleide en ten slotte het ritueel van Herdenken.

Dit kan de suggestie wekken dat een verblijf in een hospice één groot ritueel is. In dit hospice werd nadrukkelijk een rituele betekenisgeving aan deze handelingen verbonden. Rituelen zijn maar één manier om de spirituele dimensie zichtbaar te maken. Ze kunnen een bron zijn maar dienen niet te worden opgedrongen.¹⁶⁰

Dikwijls zijn de rituelen gekoppeld aan een fase of aan een handeling, bijvoorbeeld het aansteken van een kaars of voor pijnstilling het aansluiten van een pomp.¹⁶¹

Deze handelingen en voorwerpen worden dan betekenisdragers, omdat ze verwijzen naar een betekenislaag, en vragen om de nodige competentie van de geestelijk verzorger.¹⁶²

3.4 Rituele competentie

Rituelen behoren tot de “body of knowledge” van de geestelijk verzorger (§3.4.1). Via een verkenning van het concept competentie (§3.4.2) wordt hier gezocht naar een beschrijving van de rituele competentie (§3.4.3) en de samenhang met de verschillende rollen die de geestelijk verzorger uitoefent (§3.4.4). Dit hoofdstuk sluit af met een beschrijving van drie dimensies van de rituele competentie (§3.5).

3.4.1 Ritueel deskundig

Ten behoeve van de opleiding van nieuwe geestelijk verzorgers, maar ook voor de deskundigheidsbevordering van reeds afgestudeerde geestelijk verzorgers is het van belang om naast te kunnen verwoorden wat men onder rituele competentie verstaat, deze competentie ook te integreren met zichzelf. In de opleiding tot geestelijk verzorger dienen hiertoe de levensbeschouwelijke leerlijnen.

De “body of knowledge” in de Beroepsstandaard van de VGVZ spreekt expliciet over rituelen en de geestelijk verzorger is zelf verantwoordelijk zijn deskundigheid op peil te houden.

De geestelijk verzorgers putten van oudsher uit de theologische en humanistische doordenking van levensvragen en -visies en uit de

¹⁶⁰ Sharr en Bern-Klug, “Final Discharge Planning,” 267.

¹⁶¹ Van der Heide, “Spirituele zorg en rituelen in de eerste lijn,” ZonMw.

¹⁶² Van der Veen, Somsen en Goossensen, *Ontstollend steen*, 32.

levenswijsheden die vervat zitten in de rituelen, de erediensten, de overgeleverde (heilige) teksten en de talloze in de cultuur opgenomen gewoonten en gebruiken. Daarnaast is de naoorlogse geestelijke verzorging zich in toenemende mate ook gaan baseren op sociaalwetenschappelijke inzichten in het begeleiden van mensen en het verloop van zingevingprocessen.¹⁶³

3.4.2 Competentie

In een conceptuele analyse over het begrip “competentie” pleit Procee, voor “de potentie van de ‘drie-eenheid’ van persoon, vak en buitenwereld.”¹⁶⁴ Hieronder ligt zijn bezwaar tegen een functionalistische versmalling van het begrip “competentie.” Wanneer we toch even afzonderlijk naar de persoonlijke dimensie kijken, dan gebruikt Procee hiervoor het woord “habitus,” waarmee de mens en zijn ontplooiing al binnen zijn omgeving wordt geplaatst.¹⁶⁵ Bij de dimensie van het vak denkt Procee niet alleen aan vaktechniek, maar hij verbindt dit ook met de buitenwereld (kwaliteitsstandaarden) en de persoon (habitus). Met de buitenwereld bedoelt hij zowel de interesse in het eigen vak als interesse in verwante vakken en organisaties.¹⁶⁶ Procee streeft overigens niet naar “operationele definities,” maar ziet reflectie als bindmiddel voor deze drie dimensies.¹⁶⁷

Verschillende schrijvers uit het veld van de geestelijke verzorging duiden het begrip “competentie” verschillend. Zo spreekt Hanrath over de drieslag: “ambt, functie en persoon, ofwel levensbeschouwelijk ambacht, academische en zorggerelateerde vaardigheden en persoonlijke spiritualiteit, die samen de professionaliteit vormen.”¹⁶⁸ Een andere manier om naar de competenties te kijken is ze in te delen in categorieën. Zo onderscheidt Zock substantiële (“hermeneutisch/wereldbeeld,

¹⁶³ “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 43.

¹⁶⁴ Procee, “Competenties en onderwijs,” 243.

¹⁶⁵ Procee, “Competenties en onderwijs,” 252.

¹⁶⁶ Procee, “Competenties en onderwijs,” 252.

¹⁶⁷ Procee, “Competenties en onderwijs,” 242.

¹⁶⁸ Adri Spelt, Martin Walton en Jaap Wieggers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger als expert levensbeschouwelijke zorgverlening*, geraadpleegd April 26, 2020, <https://www.pthu.nl/Over-PThU/Organisatie/Medewerkers/m.walton/downloads/spelt-walton-wieggers-stermodel-rollen-competenties-gv.pdf>

therapeutisch, spiritueel - d.w.z. het vermogen om mensen te helpen bronnen van spiritualiteit en geloof te ontdekken en te vernieuwen – ethisch”), procesgeoriënteerde (“communicatief, educatief en organisatorisch”) en persoonlijke competenties (“integriteit en zelfreflectie”).¹⁶⁹

Naast competenties, wordt er ook gesproken over kwalificaties. Deze zijn vooral behulpzaam bij standaardisering en stellen eisen aan het behalen van competenties.¹⁷⁰ Zo spreekt men over het ontwikkelen van competenties en het toekennen van kwalificaties. In dit onderzoek zal verder gesproken worden over competenties.

3.4.3 Rituele competentie

De VGVZ biedt geen concrete uitwerking van de rituele competentie en plaatst rituelen in het beroepsregister onder de spirituele competentie:

Spirituele competentie: ondersteuning kunnen bieden bij het aanboren en vernieuwen van spirituele en levensbeschouwelijke bronnen. Dat veronderstelt brede kennis van levensbeschouwelijke bronnen en het vermogen om die bronnen waar nodig te herijken en present te stellen in rituele handelingen en symbolische uitdrukkingwijzen.¹⁷¹

Deze spirituele competentie valt onder de inhoudsgerichte competenties. Bij Zock zijn dat dan de substantiële competenties. Bij Procee gaat het dan om de vakgerichte kennis en bij Hanrath kan men de rituelen plaatsen onder het levensbeschouwelijk ambacht. Volgens Smeets e.a. behoort tot de spirituele competentie de persoon, zijn professionele praktijk en identiteit en de legitimatie.¹⁷² Dit komt overeen met Klarus die competentie ziet als een integratie van kennis, verbindingen, emoties en professionele, doelgerichte vaardigheden.¹⁷³

¹⁶⁹ Zock, “Chaplaincy in the Netherlands,” 11-21.

¹⁷⁰ Hans Schilderman, “De professionele attitude in de geestelijke verzorging,” *Pastorale Perspectieven* 2010, 3, nr. 148, geraadpleegd Maart 20, 2020, https://www.kuleuven.be/thomas/cms/docs/pastoralePerspectieven/pp148_attitude.pdf

¹⁷¹ “Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015,” 14.

¹⁷² Wim Smeets & Tessa Morice-Calkhoven, “From Ministry Towards Spritual Competence. Changing Perspectives in Spiritual Care in the Netherlands,” *Journal of Empirical Theology* 14, no. 27, 103-129.

¹⁷³ Smeets & Morice-Calkhoven, “From Ministry Towards Spritual Competence,” 117.

Smeets e.a. merken op dat er een verscheidenheid aan definities bestaat en dat competenties contextgebonden en dynamisch zijn.¹⁷⁴

Er is samenvattend dus sprake van schrijvers die uitgaan van een integratie tussen persoon, vak en buitenwereld en schrijvers die de omgang met rituelen meer toeschrijven aan de vakmatige of substantiële dimensies van de competentie (bijlage 1: figuur 1).

3.4.4 Competenties en rollen

Naast het ontwikkelen van competenties, vervult de geestelijk verzorger ook verschillende rollen. De beroepsstandaard zegt over de verhouding tussen competenties en rollen: "In iedere rol zijn meerdere competenties van belang. Iedere competentie kan in meerdere rollen toepassing vinden. De verhouding tussen rollen en competenties is daarom dynamisch."¹⁷⁵

Daarom toch aandacht voor het model van Spelt e.a. vanwege hun uitwerking van een model waarin ze naast competenties, ook de verschillende rollen van de geestelijk verzorger getracht hebben te beschrijven.¹⁷⁶ Voor de ongebonden geestelijk verzorger vraagt dit model wel een vertaalslag, want het kwam tot stand vanuit de protestantse sector binnen de VGVZ, waardoor er toch een verbinding lijkt te zijn gemaakt tussen ritueel en ambt. Ook kent het model een wat rigide scheiding tussen persoonsgerelateerde en beroepsgerelateerde competenties.

Rituelen worden, net als in de beroepsstandaard, geplaatst binnen de eerder genoemde spirituele competentie.¹⁷⁷ De rituelen worden verder expliciet genoemd bij de rol van voorganger.¹⁷⁸ Veel minder expliciet komen rituelen terug in de beschrijving van de rol van begeleider - terwijl de beroepsstandaard dat juist wel doet - en laat het over aan de geestelijk verzorger om passende vormen te vinden om de ander bij te staan.¹⁷⁹ Hier hangt het dus af van de geestelijk verzorger of en wanneer hij een ritueel passend acht om in te zetten.

¹⁷⁴ Smeets & Morice-Calkhoven, "From Ministry Towards Spiritual Competence," 117.

¹⁷⁵ "Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015," 13.

¹⁷⁶ Spelt, Walton en Wieggers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger*, 5-6.

¹⁷⁷ Spelt, Walton en Wieggers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger*, 7.

¹⁷⁸ Spelt, Walton en Wieggers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger*, 6.

¹⁷⁹ "Beroepsstandaard geestelijk verzorger 2015," 12. "with"; Spelt, Walton en Wieggers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger*, 6.

In zo'n afweging kunnen verschillende motieven vanuit theorie of praktijk een legitimerende rol spelen. Een motief kan bijvoorbeeld effectiviteit zijn. Want tot de beroepsgerelateerde competenties, behoren naast de spirituele – nog acht andere competenties, waaronder ook een therapeutische competentie. Hier worden de rituelen niet expliciet onder geplaatst. Dit is interessant omdat rituelen ook dikwijls juist therapeutisch worden ingezet. Lukken formuleerde, tenslotte in dit verband, ook een therapeutische functie van een ritueel.¹⁸⁰ Dan is het frame waarmee er naar rituelen gekeken wordt, de effectiviteit. Volgens van Uden & Pieper zou het bij de inzet van rituelen door ongebonden geestelijk verzorgers, vooral om deze effectiviteit gaan, omdat dit zou kunnen dienen als legitimatie van het gebruik van rituelen.¹⁸¹ In het kader van dit onderzoek onder ongebonden geestelijk verzorgers, is het interessant deze aanname te toetsen.

Voor de uitvoer van rituelen zijn verder van belang de hermeneutische competentie, waarbij rituelen een rol krijgen om de betekenisgeving te “vertolken”; de communicatieve competentie, waarbij het “afstemmen” centraal staat en de integratieve competentie, die wordt beschreven als de creatieve beroepspraxis. Spelt e.a. benadrukken, het belang de ander vrij en authentiek tegemoet te kunnen treden.¹⁸² Wat men hier precies onder verstaat is niet beschreven.

3.5 Samenvatting

Dit hoofdstuk heeft in kaart gebracht hoe er in de academische literatuur naar het idee van rituele competentie binnen de geestelijke verzorging gekeken wordt, in het bijzonder naar rituelen in het hospice. Duidelijk werd dat er een veelheid aan definities bestaat van ritueel en rituele competentie, waarbij telkens vanuit verschillende frames gekeken wordt. Rituelen zijn niet inherent religieus, maar mensen kennen verschillende betekenissen toe aan rituelen, afhankelijk van specifieke factoren en situaties.

Er ontbreekt een expliciete beschrijving van de rituele competentie, maar er is wel veel nagedacht over het begrip competentie binnen de geestelijke verzorging.

¹⁸⁰ Gerard Lukken, *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur* (Baarn: Gooi en Sticht, 1999), 60-64.

¹⁸¹ Van Uden en Pieper, “Knocking’ on heaven’s door,” 8.

¹⁸² Spelt, Walton en Wieggers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger*, 9.

Daarbij is er sprake van schrijvers die uitgaan van een integratie tussen persoon, vak en buitenwereld en schrijvers die de omgang met rituelen meer toeschrijven aan de vakmatige of substantiële dimensies van de competentie (bijlage 1: figuur 1).

In dit hoofdstuk werd ook ingegaan op wat schrijvers van belang achten in het rituele handelen, zonder dat dit direct een competentie werd genoemd.

Op basis van de theorie, in het bijzonder het werk van Procee, zijn zo drie dimensies van de rituele competentie te onderscheiden: persoon, vak en buitenwereld. Bij de **dimensie van de persoon** werd met name de authenticiteit genoemd, die ook tot uiting komt in de dialogische en reflectieve beroepspraxis.¹⁸³ Authenticiteit past ook bij het inhoudelijk participeren in het zingevingsproces van de ander in het ritueel. Ten slotte is een open houding voor verbeelding en symboliek voorwaardelijk voor het werken met rituelen.

Bij de **dimensie van het vak** past de afstemming op de ander; op de levensbeschouwelijke en spirituele bronnen; deze te verstaan en middels rituelen te vertolken en present te stellen.

Tot de **dimensie van de buitenwereld** behoort de afstemming op de omgeving; de factor tijd en de legitimatie van de inzet van het ritueel.

In het empirisch hoofdstuk worden deze dimensies onderzocht. Procee geeft zelf aan dat hij met zijn model niet uit is op een operationele definitie, maar dat de reflectieve professional deze drie dimensies creatief weet te verbinden.¹⁸⁴

¹⁸³ Spelt, Walton en Wieggers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger*, 7.

¹⁸⁴ Procee, "Competenties en onderwijs," 242.

Hoofdstuk 4 Methode

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk biedt inzicht in de wijze waarop het onderzoek naar rituele competentie bij ongebonden geestelijk verzorgers vorm heeft gekregen. Er wordt een verantwoording gegeven van de selectie van respondenten, de gekozen onderzoeksmethode, de wijze waarop de data geanalyseerd werden en de ethische overwegingen die in acht werden genomen.

4.2 Onderzoeksdesign

In dit onderzoek werd gebruik gemaakt van kwalitatieve methoden, in het bijzonder semi-gestructureerd interviews, omdat het de geleefde en persoonlijke betekenisgeving van respondenten in beeld wil brengen en zo kan bijdragen aan de ontwikkeling van concepten rond de rituele competentie.¹⁸⁵ Kwalitatief onderzoek leent zich ook het beste voor vragen naar het “hoe” en “waarom” en de unieke betekenisgeving van mensen aan hun ervaringen.¹⁸⁶ Hennink e.a. spreken in dit verband over “diepte, detail en nuance” die kwalitatief onderzoek biedt.¹⁸⁷

De keuze voor kwalitatief onderzoek boven kwantitatief onderzoek kan verklaard worden vanuit de onderzoeksvraag en het interpretatief paradigma wat hierbij aansluit. Er worden een aantal redenen genoemd om te kiezen voor kwalitatief onderzoek, boven kwantitatief onderzoek. Bijvoorbeeld wanneer er beperkt onderzoek is gedaan naar een onderwerp en men wil juist dit terrein verder exploreren.¹⁸⁸ Het wetenschappelijk paradigma wat hierbij past is het interpretatief paradigma, waarbij men komt tot “kennis over unieke gevallen” en “geleefde ervaringen.”¹⁸⁹ Dit paradigma is verbonden met het sociaal constructivisme, wat er vanuit gaat dat de ervaringen van de mens beïnvloed worden door de persoonlijke, sociale, culturele, en historische context.¹⁹⁰ Het doel van het onderzoek is meer het

¹⁸⁵ Hennie Boeije en Inge Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen* (Amsterdam: Boom, 2019), 21.

¹⁸⁶ Monique Hennink, Inge Hutter en Ajay Bailey, *Qualitative Research Methods* (Londen: Sage, 2015), 10.

¹⁸⁷ Hennink, Hutter en Bailey, *Qualitative Research Methods*, 10.

¹⁸⁸ Boeije en Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, 30.

¹⁸⁹ Boeije en Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, 16. “with”;

Hennink, Hutter en Bailey, *Qualitative Research Methods*, 14.

¹⁹⁰ Hennink, Hutter en Bailey, *Qualitative Research Methods*, 15.

“verstehen” dan het “begrijpen,” ofwel het hermeneutisch verstaan, van de wijze waarop ongebonden geestelijk verzorgers rituelen hanteren.¹⁹¹ Er is niet gekozen voor kwantitatief onderzoek omdat er geen behoefte lag om uitkomsten direct te generaliseren naar een grotere groep of te vergelijken met een andere groep, bijvoorbeeld geestelijk verzorgers met een zending. In dat geval zou er voor de betrouwbaarheid en representativiteit van zo’n onderzoek een grote groep geestelijk verzorgers, werkzaam in het hospice, benaderd dienen te worden.

4.3 Onderzoeksgroep

In dit onderzoek is er nadrukkelijk gezocht naar ongebonden geestelijk verzorgers, die werkzaam zijn in een hospice. LinkedIn vormde daarin een belangrijke richtingaanwijzer, omdat het huidige werkzaamheden en genoten scholing vermeldt. Daarnaast is er een vraag verspreid via de VGVZ onder geestelijk verzorgers in het hospice. Ook werd ieder interview afgerond met de vraag aan de respondent: “Is er nog iemand die je me kunt aanraden om over het thema van ritualiteit door te spreken?” Naar aanleiding van deze vraag, kwam één keer een nieuw contact tot stand.

In totaal hebben zeven respondenten meegewerkt aan dit onderzoek. Met zes van hen zijn interviews gehouden. De laatste afspraak werd in verband met het Covid-19 virus gewijzigd in een schriftelijk beantwoorden van vragen. De groep respondenten bestaat uit zes vrouwen en een man. De leeftijden liggen tussen de 52 en 70 jaar. Van de groep respondenten zijn er vier ongebonden geestelijk verzorgers en bij de RING-GV geregistreerd. De overige drie zijn niet RING-GV geregistreerd maar geven wel nadrukkelijk aan zich “ongebonden te voelen.”

4.4 Onderzoeksmethode

In dit onderzoek zijn er zes semigestructureerde interviews afgenomen en daarnaast heeft één respondent de vragenlijst schriftelijk beantwoord (Bijlage 2: Interviewvragen). De hoofdthema’s van het interview waren: competentie, legitimatie en authenticiteit.

¹⁹¹ Hennink, Hutter en Bailey, *Qualitative Research Methods*, 17.

Er is gestart met kennismaking, uitleg van de procedure en het informed consent, om daarmee een basis te leggen van vertrouwelijkheid voor dit interview.¹⁹² Hierbij werd aandacht geschonken aan het toestemmingsformulier, de geluidsopname en de waarborging van anonimiteit. De interviews duurden gemiddeld anderhalf uur en dit is ook van tevoren gemeld aan de respondenten, omdat naast bereidheid tot deelname, ruimte en tijd ervaren voor het gesprek ook belangrijk is voor de kwaliteit van het interview.¹⁹³

Het interview kende een opbouw van brede algemene vragen naar de ervaringen, waarna er meer conceptuele vragen aan de orde kwamen. Er is gekozen voor een semigestructureerd interview, om de respondent veel ruimte te bieden zijn of haar geleefde ervaringen en perspectief in gesprek te brengen.¹⁹⁴ Pas na de brede algemene vragen is er ingestoken op het concept rituelen. Daarbij werd gestart met een vraag naar de persoonlijke definitie van dit concept. De vraag naar concepten was met reden nog even uitgesteld: "Als de geïnterviewde bij een kennisvraag het antwoord niet weet, kan zij zich ongemakkelijk gaan voelen en weerstand opbouwen of zomaar wat antwoorden. Niemand wil onwetend overkomen."¹⁹⁵ Op deze wijze is geprobeerd dit te ondervangen. In het interview is melding gemaakt van overgangen naar een nieuw onderwerp, waarbij dit ook even kort werd toegelicht. Een voorbeeld uit de vragenlijst is: "Wanneer we authenticiteit zien als iets dat samenhangt met jou en jouw doorleefde praktijk. Speelt authenticiteit van jouzelf een rol bij de inzet van rituelen?" "Dit helpt de geïnterviewde om cognities los te maken, ervaringen te herbeleven en te beslissen wat hij of zij in dit interview wil vertellen."¹⁹⁶

Omdat het hier een semigestructureerd interview betrof, was er de mogelijkheid om specifiek door te kunnen vragen. "De antwoorden die de geïnterviewde geeft, worden direct aan de hand van de door de onderzoeker gedefinieerde

¹⁹² Boeije en Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek*, 77.

¹⁹³ Jeannette Heldens en Fenneke Reysoo, "De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide," *KWALON* 30, 2005, 10, nr. 3, 114. Heldens en Reysoo, "De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide," 114.

¹⁹⁴ Fred Wester en Vincent Peters, *Kwalitatieve Analyse. Uitgangspunten en procedures*, (Bussem: Coutinho, 2004), 61.

¹⁹⁵ Heldens en Reysoo, "De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide," 110.

¹⁹⁶ Heldens en Reysoo, "De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide," 107.

(vraag)doelen geëvalueerd en als de interviewer ter plekke beslist dat het antwoord te schraal is, kan er direct doorgevraagd worden.”¹⁹⁷ Bij het laatste schriftelijke interview werd dit ook erg duidelijk. Antwoorden waren daar soms summier ingevuld, waarbij in een gesprek zeker zou zijn doorgevraagd. In verband met het COVID-19 virus en de professionele belasting van desbetreffende geestelijk verzorger in dit verband, is hier geen verdere correspondentie over ontstaan.

Leidraad voor de gesprekken vormde de topiclijst voor de respondenten en de interviewvragen voor de interviewer. Het definiëren van deze topics of onderwerpsaspecten gaat als analytische stap vooraf aan het opstellen van de interviewvragen.¹⁹⁸ In één geval werd op verzoek van de respondent de topiclijst van tevoren toegestuurd. De interviewer staat voor een dubbele, soms tegenstrijdige taak: enerzijds openheid bieden, maar tegelijkertijd de structuur van de topiclijst niet verliezen.¹⁹⁹

4.5 De onderzoeksprocedure

In de periode van half februari tot eind maart 2020 zijn de interviews afgenomen. De respondenten werden via email of via een verzoek via LinkedIn of telefonisch benaderd. De gesprekken vonden deels in het hospice plaats (3x) en deels bij de respondenten thuis (3x) en in één geval schriftelijk. Als dank voor deelname ontving de respondent een kleine attentie in de vorm van wat bloemzaadjes (met een symbolische betekenis). De interviews werden opgenomen met behulp van een voicerecorder en daarna getranscribeerd. De transcripten zijn vervolgens geanalyseerd. In de tekst zijn daarna gegevens gewist of gewijzigd die mogelijk herleidbaar konden zijn naar de respondent.

4.6 Data-analyse

In het onderzoek is er open gecodeerd vanuit de verzamelde gegevens. “Kwalitatief onderzoek, in het bijzonder de gefundeerde theoriebenadering, heeft een inductief

¹⁹⁷ Heldens en Reysoo, “De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide,” 107.

¹⁹⁸ Heldens en Reysoo, “De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide,” 109.

¹⁹⁹ Wester en Peters, *Kwalitatieve Analyse*, 63.

karakter.”²⁰⁰ In de gefundeerde theoriebenadering wordt wel gewerkt met *sensitizing concepts*, die gebaseerd zijn op de onderzoeksvraag en subvragen. Daarnaast is er nog een “specifieke gerichte analyse” uitgevoerd, om eventuele “patronen, samenhangen” of “onverwachte/verrassende zaken” op te sporen.²⁰¹ Het onderzoek is door één persoon uitgevoerd, dus interbeoordelaarsbetrouwbaarheid is niet aan de orde. Subjectiviteit is inherent aan interpretatief onderzoek. “Interpretivism highlights the inherent subjectivity of humans, both as study participants and researchers, and acknowledges that the background and values of a researcher do influence the creation of research data.”²⁰² Het is daarbij de kunst om de ander niet alleen te horen vanuit het theoretisch concept, maar te verstaan vanuit diens perspectief.²⁰³ Dit vraagt veel reflectie tijdens de hele onderzoekscyclus.

De interne validiteit is hoog vanwege het werken met een vast interviewschema. Daarnaast zijn de vragen getest in een proefinterview, met het oog op de constructvaliditeit. De externe validiteit is als meer beperkt aan te merken, vanwege de kleine groep respondenten, die deelnamen aan dit onderzoek.

4.7 Ethische overwegingen

De Nederlandse Gedragscode voor Wetenschappelijke Integriteit heeft een aantal ethische regels opgesteld voor onderzoek met personen: volledig informeren; schriftelijke toestemming; debriefing en vertrouwelijkheid.²⁰⁴ Voorafgaand aan het interview ontving de respondent een persoonlijke email met daarin uitleg over het doel en de totstandkoming van het onderzoeksonderwerp. Daarin werd ook de onderzoeker geïntroduceerd. Aan het begin van het interview zijn er afspraken gemaakt over vertrouwelijkheid en rapportage. De respondent tekent daartoe een toestemmingsformulier (zie: bijlage 3). Er is gesproken over het gebruik van opnamemateriaal en de toepassing en opslag daarvan. Verder zijn er afspraken

²⁰⁰ Nel Verhoeven, *Wat is onderzoek? Praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs* (Den Haag: Boom Lemma, 2011), 302.

²⁰¹ Ferdi Migchelbrink, *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn* (Amsterdam: SWP, 2006), 119.

²⁰² Hennink, Hutter en Bailey, *Qualitative Research Methods*, 15.

²⁰³ Hennink, Hutter en Bailey, *Qualitative Research Methods*, 18.

²⁰⁴ “Ethische aspecten van onderzoek,” RUG, (2019), geraadpleegd Mei 31, 2020, <https://www.rug.nl/rechten/onderzoek/wetenschappelijke-integriteit/ethische-aspecten-van-onderzoek?lang=nl>

gemaakt over anonimisering van de resultaten. De respondenten geven toestemming voor deelname, voor het verzamelen, bewaren en gebruiken van gegevens en voor eventueel hergebruik (onder dezelfde ethische condities) ervan. Om sociaal wenselijke antwoorden zoveel mogelijk tegen te gaan, zijn de interviewvragen getest op waardevrijheid, doordat het interview eerst bij een medestudent is afgenomen. Dit leidde tot enkele herformuleringen van vragen. In de afronding van de interviews was er nog ruimte voor vragen en/of andere evaluatieve opmerkingen.

Hoofdstuk 5 Resultaten

5.1 Inleiding

Op basis van kwalitatieve interviews beschrijft dit hoofdstuk wat ongebonden geestelijke verzorgers onder hun eigen rituele competentie verstaan (§5.2) en hoe zij hun rituele competentie legitimeren in hun dagelijkse werkpraktijk (§5.3). Zichtbaar wordt dat authenticiteit in deze legitimatie een belangrijke rol speelt. De indeling van Procee, die een persoons-, vak- en buitenwereld dimensie van de rituele competentie onderscheidt, wordt gebruikt als leidraad in de analyse.

5.2 Hoe werd rituele competentie omschreven?

In de beschrijving van de resultaten worden de inzichten rondom rituele competentie beschreven aan de hand van vier taken, die gebaseerd zijn op de uitkomsten van de interviews en bijlage 5 waarin de theoretische inzichten verbonden zijn met de geleefde rituele competentie: 1. Een ritueel ontwerpen en uitvoeren, 2. Tradities, ambt en verwachtingen hanteren, 3. Participeren in de kracht van het ritueel, 4. Staan en bewegen in het spanningsveld verbonden aan het heilige. In de beschrijving van elk van deze taken, die overigens in elkaar overlopen, wordt een verbinding gelegd met theoretische inzichten rondom het concept rituele competentie en de geformuleerde deelvragen.

5.2.1. Een ritueel ontwerpen en uitvoeren

Het is relevant om nader te kijken naar het ontwerpen en uitvoeren van rituelen omdat het zicht geeft op de wijze waarop de authenticiteit van de ongebonden geestelijk verzorger (deelvraag 3) en de inbreng van de cliënt en diens naasten hierin terugkomt. Het geeft voorts inzicht in de hantering van modellen, technieken en tradities (deelvraag 1). Ten slotte wordt ingegaan op de wijze waarop de ongebonden geestelijk verzorger de inzet van rituelen onderbouwt en wat de invloed van de context van een hospice hierin is (deelvragen 2 en 4).

Persoon:

Bij de dimensie van de persoon gaat het over de elementen in het ontwerp en de uitvoer van rituelen die direct samenhangen met de persoonlijke invulling ervan door de ongebonden geestelijk verzorger. In de literatuur wordt benadrukt dat het professioneel hanteren van authenticiteit bij de inzet van rituelen, vraagt dat men er persoonlijk achter moet kunnen staan.²⁰⁵ In de verhalen van de respondenten staat eigenheid en verbondenheid centraal.

De eigenheid wordt zichtbaar in de eigen weg die de respondenten in de omgang met rituelen moesten vinden. Dat daar in de universitaire opleiding weinig aandacht voor was werd over het algemeen als gemis ervaren en meerdere hebben zich extra verdiept door aanvullende studie en/of onderzoek.

Eigen initiatief van de geestelijk verzorger blijkt veelal de basis te vormen voor de totstandkoming of “geboorte” van een ritueel. “Dus je moet wel de mogelijkheid geboren laten worden, maar pas wel als je denkt dat het het goede moment is en dat is natuurlijk nogal arbitrair.”²⁰⁶ De eigen traditie vormt voorts hierin het fundament. Een geestelijk verzorger noemde dit haar “routine onderlaag.”²⁰⁷ Overigens wil men zelf ook zichtbaar zijn en niet (alleen) een levensovertuiging representeren:

[...] heb ik moeite moeten doen om mij niet de pastor te laten noemen, want ik wilde van die term af. En daar geef ik eigenlijk gelijk al mee aan hoe belangrijk ik het vind om breed te werken. Dus om je pet af te zetten, als je een christelijke pet hebt en die heb ik.²⁰⁸

Verbondenheid blijkt in de interviews een belangrijk woord met verschillende toepassingen: wanneer het gaat om de relatie tot de cliënt; het ritueel en waar het voor staat; en wat men persoonlijk kan waarmaken en dragen. Het ritueel dient verbonden te zijn met de persoon van de geestelijk verzorger. In dit verband werd genoemd dat men dicht bij zichzelf wil blijven, want zo belichaamt men het vak. “Je

²⁰⁵ Stefan Gärtner, “Geestelijke verzorging als beroep. Over ambivalenties van de professionalisering,” 23.

²⁰⁶ Cora, leeftijd: tussen de 60-70 jaar, Midden-Nederland, mandaat door RING-GV, oecumenisch.

²⁰⁷ Baukje, leeftijd: tussen 50-60 jaar, Zuid-Nederland, mandaat door RING-GV, rooms-katholieke wortels.

²⁰⁸ Cora.

bent de hele tijd ook bezig met ‘Ken jezelf,’ en dat is denk ik de belangrijkste opdracht van de geestelijk verzorger, want je bent je eigen instrument.”²⁰⁹ Voor de twee geestelijk verzorgers die vanuit een zendingsconstructie werken werd dit ingevuld door het belang van levenservaring bij de creatie van rituelen te onderstrepen.

In de uitvoer van het ritueel wil men de eigen rol op authentieke wijze vormgeven. Zo hecht men aan een zorgvuldige voorbereiding, maar men wil deze ook kunnen loslaten.

Ik ben wel van het woord en vind het fijn als dingen mooi vormgegeven worden, [...] maar uiteindelijk vind ik het belangrijker dat ik daar in de puurheid sta dan dat ik daar mooie woorden van papier sta te noemen.²¹⁰

Deze puurheid wordt ook zichtbaar in de wijze waarop men de rol die men heeft invult. Zo wil men persoonlijk zichtbaar zijn en daarbij past, volgens een respondent, ook geen toga: “Je kan niet schuilgaan achter de handeling waarvoor je er bent, want je bent deel van, uitvoerende. De ander op de belangrijkste plek, maar je bent wel, je hebt wel een rol, maar je moet hem niet spelen.”²¹¹ Hierbij past ook het vernieuwen van materialen om sleur te voorkomen, zodat men het geloofwaardig kan inzetten. Dit lukt niet altijd. Een respondent vertelt dat ze een gedicht “tot vervelens toe” gedeeld heeft, omdat het zo treffend is en er geen beter alternatief was.

Vak:

Bij de dimensie van het vak gaat het over de elementen in het ontwerp en de uitvoer van rituelen die verbonden zijn met de vakmatige invulling en theoretische ondergrond van de ongebonden geestelijk verzorger. In de theoretische hoofdstukken werd benadrukt dat creativiteit en toegankelijke symbolen belangrijk zijn bij het ontwerp en uitvoer van rituelen.²¹² De praktijk legt de nadruk op afstemming (in de breedste zin) en intuïtief luisteren.

²⁰⁹ Doris, leeftijd: tussen 50-60 jaar, Midden-Nederland, mandaat door RING-GV, luthers.

²¹⁰ Cora.

²¹¹ Cora.

²¹² Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 9, 12-15.

De rituele competentie die tot uiting komt bij het ontwerp en de uitvoer van rituelen kent enkele vakmatige ingrediënten. De vaardigheid die het meest genoemd werd was afstemmen. Dit begint al met het screenen van de kamer van de cliënt op iets wat de levensbeschouwing kan onthullen. Afstemmen verder op mensen of op de sfeer; op het levensverhaal of de levensbeschouwing van iemand. Afstemmen op het doel van het ritueel, bijvoorbeeld heling of afscheid nemen. Afstemmen op het goede van de ander, vanuit de eigen visie van presentie, terwijl men misschien esthetisch gezien andere keuzes zou hebben gemaakt in het ritueel dan de cliënt.

Voorts werd als vakmatige vaardigheid genoemd het intuïtief luisteren, waarbij men zoekt naar betekenisgeving en niet alleen de laag van de feiten aanboort. Men geeft aan zich creatief te bedienen van taal die open, laagdrempelig en inclusief is, om mensen te bereiken in zowel de uitnodiging tot, als de uitvoering van het ritueel.

Creativiteit wordt volop zichtbaar in de toepassing van taal en symboliek, of zelfs door de inschakeling van andere disciplines zoals een muziektherapeut. In de omgang met vrije rituelen, lijkt er niet zozeer een gebrek aan creativiteit, maar is men eerder huiverig dat het ritueel verwordt tot een truc omdat het niet meer ingebed is in een traditie. “Een vorm vinden voor die moderne rituelen dat vind ik nog wel een kunst of een zoektocht.”²¹³

De interviews lieten zien dat ongebonden geestelijk verzorgers verschillende theorieën, boeken en modellen gebruiken in het ontwerpen en uitvoeren van rituelen. Auteurs zoals Berkvens-Stevelinck, Bodisco-Massink, Grimes, van der Lee, Lukken, Menken-Bekius en Quartier werden veelal genoemd, en ook andere bronnen kwamen aan bod. Denk bijvoorbeeld aan: artikelen van de beroepsvereniging VGVZ, Reliëf, Masterclass Palliatieve Zorg, Diamantmodel van Leget, Marinus van den Berg, Toon Tellegen, Hans Stolp, Marc Desmet (beschreven ritueel bij euthanasie), Roosjen en Waaijman. Ook speelde kunst een grote rol, met name poëzie (Toine Laset, Huub Oosterhuis en Sytze de Vries) en muziek.

²¹³ Doris.

Buitenwereld:

Aan de orde bij deze dimensie is de legitimatie en de invloed van de context van het hospice op het ontwerp en de uitvoer van rituelen. Naast een variëteit aan legitimatiegronden voor de inzet van rituelen (§2.6), benadrukten de theoretische hoofdstukken ook het belang van afstemming qua tijd en plaats.²¹⁴ De interviews tonen dat in de legitimatie verbondenheid en bevoegdheid een rol spelen.

Verschillende overwegingen spelen een rol, bij het al of niet inwilligen van een verzoek tot een ritueel. Belangrijk is in ieder geval dat de ongebonden geestelijk verzorger ervaart dat hij zich kan verbinden met het ritueel en ook bevoegd is dit ritueel uit te voeren. Respondenten gaven aan het rituele handelen te legitimeren vanuit de WHO definitie van palliatieve zorg die zowel geestelijk verzorgers als andere disciplines legitimeert ruimte in te nemen voor spirituele zorg.²¹⁵ Een van de respondenten gaf aan zich wel hoofverantwoordelijk te voelen, binnen het hospice, voor het “rituele domein,” en dus ook voor de vragen hieromtrent, van bijvoorbeeld nieuwe medewerkers.²¹⁶

Wanneer er een vraag ligt om een klassieke ziekenzalving, dan zal daarvoor een priester worden benaderd. Omdat een cliënt niet altijd het verschil kent tussen een klassieke ziekenzalving en een ziekenzegen, wordt op basis van de opgebouwde relatie, vaak voor de ongebonden geestelijk verzorger gekozen.

Qua legitimatie geven de respondenten aan te hechten aan een zorgvuldige onderbouwing van het ritueel. Een respondent vertelt dat ze voor nieuwe rituelen research doet en zo een onderbouwing opbouwt.

De interviews bevestigden dat, binnen de context van een hospice, de factor tijd een belangrijke rol speelt. In de voorbespreking van een ritueel met de cliënt, schat men in of er ruimte is voor een formeel ritueel, of dat men dient te improviseren op dat moment. In het eerste geval is er meer tijd het ritueel voor te bereiden.

²¹⁴ Berkvens-Stevelinck, *Vrije rituelen*, 9, 12-15.

²¹⁵ “WHO definitie,” IKNL Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland, (2017), geraadpleegd Juli 6, 2020, https://www.pallialine.nl/index.php?pagina=/richtlijn/item/pagina.php&richtlijn_id=1078.

²¹⁶ Baukje.

De respondenten hoorden meestal slechts in de wandelgangen terug wat het ritueel heeft uitgewerkt. In het multidisciplinair overleg zou wel gesproken worden over de rituelen, maar het wordt ook wel als lastig ervaren hierover te rapporteren.

Maar ik vertel vaak wel wat er gebeurd is. Ik schrijf het niet uitgebreid in de rapportage, want rapportage is in ons vak een hoofdstuk apart. Ik schrijf wel mee in de rapportage, maar niet tot achter de komma, zeg maar.²¹⁷

Na afloop van een ritueel uiten verzorgenden soms hun dankbaarheid. Volgens een respondent wordt het 'gewoon' voeren van gesprekken door hen wel eens onderschat en het ritueel handelen juist weer overschat.²¹⁸

5.2.2 Tradities, ambt en verwachtingen hanteren

Het is relevant om nader te kijken naar de omgang met tradities, ambt en verwachtingen door de ongebonden geestelijk verzorger. Het biedt inzicht in het samenkomen van (verschillende) verwachtingen en tradities en de wijze waarop de geestelijk verzorger dit hanteert met het oog op de authenticiteit en legitimatie. De deelvragen 1 - 4 zijn ook hier aan de orde.

Persoon:

Bij de dimensie van de persoon speelt de authenticiteit van de ongebonden geestelijk verzorger een sleutelrol in de omgang met tradities, ambt en verwachtingen. In de theorie ging het over verankering, aanpassing en de mate van vrijheid om rituelen vorm te geven.²¹⁹

De respondenten geven vrijwel allemaal aan zich makkelijker te bewegen binnen rituelen uit de eigen traditie. "Waar je eigen bronnen zitten, dat gaat me wat vertrouwder af."²²⁰ Wanneer men in het ritueel van een andere traditie stapt, blijken meerdere respondenten eerst de eigen traditie te onthullen. Bij het bidden van de rozenkrans: "Dan moet ik [...]van tevoren wel weer even, het gebedje uit het hoofd leren, of soms zeg ik dat ook wel: 'Ik ben protestant, u moet me maar een

²¹⁷ Cora.

²¹⁸ Floor, leeftijd: tussen 50-60 jaar, Zuid-Nederland, mandaat door RING-GV, multireligieus.

²¹⁹ Hijweege, et al., "Rituals in General Spiritual Care."

²²⁰ Doris.

beetje helpen en een beetje harder praten.”²²¹ En bij de uitreiking van de hosties: “Ik zeg altijd: ‘Ik ben zelf van huis uit zo en zo, maar van harte bied ik jullie dit aan.’”²²² Hiermee wordt benadrukt hoe nauw de inzet van rituelen luistert:

Wat ik doe moet totaal overeenstemmen met mijn innerlijke beleving, dus het moet kloppen in die zin. Dus wat ik aan religiositeit inbreng moet ik zelf ook kunnen doorleven, zelf doorleefd hebben, doorvoeld hebben. De woorden die ik zeg moet ik zelf kunnen [...] navoelen.²²³

Wanneer het niet klopt probeert men dat te hanteren door dichtbij zichzelf te blijven. Zo vertelt iemand dat ze nadrukkelijk los wil komen van beelden bij de verzorgenden die gebaseerd zijn op de invulling van het vak door haar voorganger. En in het contact met de cliënten kunnen er ook spanningsvelden ontstaan vanuit verschillende tradities en verwachtingen.

Ik vind het altijd heel moeilijk, of dat is heel persoonlijk, mensen die heel erg evangelisch en blij zijn, daar heb ik dan soms wel een beetje moeite mee. Die dan zeggen: ‘ZULLEN WE BIDDEN’ [hard] Zo [lachen] ‘WILT U BIDDEN?’ [hard] Maar dat is dan zo ‘U vraagt, wij draaien’ Dan moet ik altijd even een soort van weg in zien te vinden. Nou ja, dat heb je, dat is altijd wel een spanningsveld.[...] Of mensen die hoog esoterisch spiritueel en weet ik veel wat voor oliën en toestanden bedenken zelf en daar mag je dan een beetje in mee of zo. [lachen] Van hoe verhoud ik me hiertoe? Van al deze poespas.²²⁴

In alle gevallen wil men de integriteit handhaven. Zo neemt men de vrijheid om te onderzoeken of cliënten het ritueel niet zelf kunnen vormgeven, wanneer men zich er niet mee kan verbinden. Of men geeft er door middel van creatief taalgebruik een wending aan:

²²¹ Cora.

²²² Doris.

²²³ Floor.

²²⁴ Doris.

Dat is net zoals iemand in het hospice mij vraagt om te bidden om genezing. Dat wil ik wel doen, maar dat verwoord ik via de anderen: ‘Mevrouw Jansen, zou het nog zo ontzettend fijn vinden om... of haar intense verlangen is om...’²²⁵

Vak:

Bij de vakmatige dimensie verbonden aan het hanteren van tradities en verwachtingen gaat het over het vakmatig afstemmen op de levensbeschouwing van de ander. Volgens de respondenten draait het vooral om de aansluiting maken in het nu, bij de levensbeschouwing en zicht krijgen op de aanwezige behoeften. Veelal vinden de respondenten het prettig wanneer het ritueel “stevig in traditie” opgebouwd is, maar permitteren ze zich vrijheden.

Wat ik dan doe is, ik volg wel [...] de items van die ik gebruik vanuit een christelijke traditie een ziekenzegen doe, maar ik vermijd daarin het woord God, ik vervang het door liefde. [...] Dus het zit eigenlijk nog wel heel goed en stevig in de traditie opgebouwd.²²⁶

De respondent die zichzelf meer multireligieus typeert, benadrukte dat het gaat om wat het beste past bij de ander.

Het is heel mooi, want het is fijn als je in een traditie kunt stappen, het heeft ook zeker een meerwaarde, maar het gaat om wat erachter ligt. Ja, en ik word eigenlijk blij van het samen te brengen en te kijken naar wat op dat moment het beste past. En dan haal ik bijvoorbeeld uit het boeddhisme [...] de presentie en de aandacht, in het nu zijn, [...] en juist het christelijke of de antroposofie daar ben ik ook heel veel mee bezig geweest en dan lees je over het leven na de dood, dus je hebt daar ook wel weer beelden bij.²²⁷

Een vaardigheid die verder aan de orde kwam was het expliciteren van de verbindende betekenislaag in rituelen. Vooral uit voorbeelden van bad practice bleek dat dit weleens gemist wordt in de praktijk. “Ik mis gewoon die laag, die al die

²²⁵ Cora.

²²⁶ Baukje.

²²⁷ Floor.

losse dingen een geheel maakt, waarbij eerbied is voor diegene die is overleden an sich, in plaats van allemaal ik-perspectieven.”²²⁸

Buitenwereld:

De dimensie van de buitenwereld geeft inzicht in de legitimatie van de omgang met traditie, ambt en verwachtingen binnen de context van een hospice, die door een van de respondenten werd omschreven als een omgeving die geen uitstel verdraagt. De theorie spreekt over legitimatie vanuit een “ambt van onderaf” en dit werd door meerdere respondenten genoemd als legitimatiegrond.²²⁹ Men sprak over de “vrijheid die hen geschonken wordt om het in te vullen” of zelfs letterlijk: “ze geven jou als het ware ook zo dat ambt even persoonlijk. Dus dan voel ik mij ook wel vrij.”²³⁰

Het verbreden of vertalen van kernrituelen is voor velen een proces geweest. De vraag naar een traditionele ziekenzalving ziet men afnemen, maar men ervaart wel passie voor dit ritueel. Men is unaniem respectvol in de omgang met regels uit andere tradities. Een respondent gaf aan dat ze haar eigen vormgeving van de ziekenzalving geen sacrament mag noemen, maar het wel zo ervaart, doordat “er iets instroomt.”

Ik denk dat ik er vrijer mee omga, ik denk als ik echt sec katholiek zou zijn, dan. Ik weet ook niet of het vloeken in de kerk is voor sommigen, dat ik dat ritueel dus verbreed he? Dat zal vast, sommigen zijn het er helemaal niet mee eens, denk ik.²³¹

Een andere respondent ervaart vrijheid vanuit, wat ze benoemt de “universele dimensie” van rituelen, die los zou staan van zuilen, waardoor er alleen in de aanloop van rituelen verschillen zouden bestaan.

²²⁸ Baukje.

²²⁹ Jorna, *Echte woorden*, 24.

²³⁰ Doris.

²³¹ Floor.

5.2.3 Participeren in de kracht van het ritueel

Het is relevant om te zien hoe ongebonden geestelijk verzorgers spreken over hun bijdrage aan het ritueel. Hoe komt hierin de authenticiteit tot uitdrukking en hoe legitimeren ze hun handelen? Deelvraag 1 - 4 zijn hier aan de orde.

Persoon

Het kunnen participeren in de kracht van het ritueel hangt direct samen met het zingevingsproces van zowel de geestelijk verzorger als de cliënt. En het hangt samen met het in § 3.3.1 beschreven verbeeldingsvermogen en met ontvankelijkheid. Ontvankelijkheid vraagt van de geestelijk verzorger een openheid en gevoeligheid voor rituelen in het eigen leven.

Het heeft ook met jezelf te maken, hè. Waar ben je zelf, in een bepaalde fase of hoe vrij voel je jezelf? Hè, ik merk nu ik zelf veel met rituelen bezig ben, ja, dan sta ik daar heel erg bij stil en ben ik me daar heel bewust van. Terwijl het soms ook wel minder is. En het is ook een soort schroom overwinnen, want het vraagt wel een bepaalde organisatie en je moet je ook vrij voelen om dat uit te voeren.²³²

De respondenten spraken regelmatig over het overwinnen van schroom. Dit is al aan de orde in het voortraject van het ritueel, bijvoorbeeld in het ritueel bespreekbaar maken, terwijl men gehoord heeft dat iemand er waarschijnlijk niet voor open staat. De eigen overtuiging van de heilzame werking van het ritueel, helpt hen hierbij.

Ik heb altijd wel een bepaalde schroom als ik bij iemand naar binnen stap. Wat tref ik aan? Wie zijn er allemaal? Dat vind ik wel moeilijk. [...] Dat vraagt wel alertheid [...] En om dan een vorm te verzinnen, zeker als de tijd beperkt is, dat moet dan dat moment. [...] Dan hoop je maar op een ingeving.²³³

En ter voorbereiding op het ritueel spreekt men over “aarden” en rust vinden: “Luisteren, aftasten, ervaring, rust. Maar ook dat je de dingen niet te groot

²³² Doris.

²³³ Doris.

maakt.”²³⁴ Men spreekt over contact met een “zijnslaag” waarin het niet langer om jou draait en waarin andere wijsheid kan worden aangeboord. In dit verband valt ook vaak het woord “bescheidenheid.” “Ja, vertrouwen wel en nee, vertrouwen dat het ja, dat ik het goed genoeg doe, maar niet vertrouwen op mezelf, nee vertrouwen [...] dat er iets in zal stromen wat meerwaarde heeft.”²³⁵ Wat men verder noemt als helpend bij de schroom is het aanroepen van eigen krachtbronnen, soms op de drempel voorafgaand aan de ontmoeting met de cliënt. En naast bescheidenheid vraagt het ook daadkracht: “Het vraagt een beetje daadkracht ook. Ik ben zelf wel een beetje beschroomd soms om iets. Mensen willen, maar zijn op dat moment ook een beetje verlegen, hè, met de situatie, dus die willen dan ook een beetje houvast.”²³⁶

Participatie betekent ook dat de eigen zingeving en emoties betrokken zijn in het ritueel. Dit leidt ertoe dat geestelijk verzorgers zichzelf hierin begrenzen. “Niet meer dan twee rituelen op een dag,” was zo een uitspraak.²³⁷

Het werken met rituelen wordt door de respondenten ook gezien in het licht van “verbeelden wat woorden niet kunnen zeggen,” waarbij men mensen boven de werkelijkheid uittilt.²³⁸ Daarbij maakt men gebruik van metaforen: “op reis gaan voorbij de horizon;” en hulpmiddelen zoals symboolkaarten.²³⁹

Vak

Oefening baart kunst, blijkt ook op te gaan voor het “participeren in de kracht van het ritueel.” Hoofdstuk 2 ging in op de rol van verbeelding bij de geestelijk verzorger en de belichaming van waarden, zoals hoop.

De interviews onthullen dat men zich bescheiden uitlaat over de eigen inbreng: “Ik kwam even binnen en je creëert even de setting zo, want op zich heb ik daar niet zoveel gedaan. Soms ben je ook alleen maar, [...] creëer je de voorwaarden.”²⁴⁰

²³⁴ Cora.

²³⁵ Floor.

²³⁶ Doris.

²³⁷ Edwin, tussen 60-70 jaar, Midden-Nederland, werkt ongebonden in het hospice, als emeritus predikant PKN.

²³⁸ Cora.

²³⁹ Floor.

²⁴⁰ Doris.

Men typeert zichzelf als “beweger” waardoor men zich ook weer terug kan trekken uit het ritueel want “het ritueel is van hun.”²⁴¹

Het personeel belichaamd in het uitgeleide ritueel eerbied en respect voor de overledene, zonder dit direct in woorden uit te drukken. Nabestaanden blijken aan te geven hieraan een zinervaring te ontleen, omdat ze dit ritueel krachtig herinneren, meer nog dan de uitvaart.

De betekenisgeving die mensen verlenen aan rituelen laat men vrij: “Soms leg ik ook even mijn hand op iemands hoofd, zonder dat ik daar één woord aan geef en of iemand dat verstaat als zegen of gebaar van nabijheid of zo, dat maakt niet uit.”²⁴² Als het doel maar wordt gediend: “Verbinding te maken, verdieping te geven en iets zichtbaar of voelbaar te maken waar woorden niet toereikend zijn.”²⁴³ Dit “zichtbaar maken” sluit aan bij de belichaming van waarden.

Buitenwereld

Participatie in de kracht van het ritueel wordt door de respondenten gelegitimeerd doordat het aansluit bij de cliënt en daardoor zeggingskracht krijgt en doordat het samen met hen bedacht is. Op deze wijze bewerkstelligd het ritueel iets anders dan enkel de cognitie kan doen. “Volgens mij zit het veel meer in het kleine, wat met elkaar gekozen is, dan in ik leg er nog een steen [...] bij.”²⁴⁴

Tevens vormt het tijdstip van het ritueel, de aanwezigheid van naasten en het feit dat er slechts één keer een laatste keer is, een legitimatiegrond om het ritueel op een bepaald moment uit te voeren.

De praktische aankleding van de ruimte waarin het ritueel plaatsvindt draagt ook bij aan de kracht van het ritueel.

Ja, als er een rustige setting is en [...] een stukje schoonheid is ook nog wel belangrijk. Ik maak altijd een tafeltje, met een bloemetje zet ik er neer. Ik probeer het een beetje te ordenen zodat de omgeving ook meewerkt.²⁴⁵

²⁴¹ Cora.

²⁴² Cora.

²⁴³ Baukje.

²⁴⁴ Cora.

²⁴⁵ Floor.

5.2.4 Staan en bewegen in het spanningsveld verbonden aan het heilige

Het theoretisch hoofdstuk sprak over de natuurlijke eerbied voor het heilige die tot uiting komt in het ritueel handelen, zodat waarachtigheid verleent wordt aan de handelingen en deze opgetild worden boven het alledaagse.²⁴⁶ In deze paragraaf zien we hoe ongebonden geestelijk verzorgers dit beleven, zowel persoonlijk als vakmatig. En welke rol speelt het heilige in de legitimatie van het handelen? De deelvragen 2,3 en 4 zijn hier aan de orde.

Persoon

Wanneer men staat en beweegt in het spanningsveld verbonden aan het heilige, vereist de waarachtigheid een authentieke vertolking. Maar authenticiteit werd door één van de respondenten ook wat losgemaakt van de eigen persoon, door te verwijzen naar het onpersoonlijke en bovenpersoonlijke in een ritueel, waardoor het ritueel minder te doen heeft met de geestelijk verzorger, maar overigens wel met diens spiritualiteit.

De respondenten bereiden zich voor op het ritueel door het denken in termen van goed of fout wat los te laten en zich eventueel middels een (drempel)gebed af te stemmen op iets groters. Als metafoor wordt wel gebruikt “in het diepe stappen” waarbij men alert is op een eventuele “ingeving.”²⁴⁷ Of men noemt zichzelf “instrument en het mag gebeuren.”²⁴⁸ Dat deze heiligheid bijna vraagt om het spreken in metaforen bewijst ook het “cadeautje” in het volgende citaat.

Kijk en, mij neem ik wel mee, mij komt toch wel door hoor, hoe ik daar sta, heel kwetsbaar ben je een kwetsbaar iemand, of gevoelig, [...] dat kan je niet verbloemen, [...] dat kun je niet afdwingen want ik ben natuurlijk ook blij als het gelukt is en het is ook mijn persoon en als ik een schilderij heb gemaakt dan heb ik het ook gemaakt, en toch, [...] dat is ook een soort cadeautje wat ik krijg door die rituelen, merk ik eigenlijk, want in het dagelijks leven ben ik veel meer mijn persoon en wil ik van alles en eigenlijk in die rituelen, ja, krijg

²⁴⁶ De Dijn, *Rituelen*, 177.

²⁴⁷ Doris.

²⁴⁸ Floor.

ik het ook een beetje cadeau dat het dan een beetje loskomt van mijn persoon.²⁴⁹

Vak

Bij het vakmatig omgaan met het heilige speelt natuurlijke eerbied een belangrijke rol. In de interviews was er sprake van bepaalde vaardigheden; houdingsaspecten, maar ook spanningsvelden die hierbij genoemd werden. Allereerst de vaardigheden. Het vraagt volgens de respondenten om daadkracht om het ritueel te markeren en in te leiden.

Het is [...] als je gaat sterven de grootste overgang die er is, dus, dat ritueel dat is een soort markering daarvan alsof je even iets in een lijstje doet en dat brengt een enorme verbinding teweeg heb ik altijd ervaren bij mensen.²⁵⁰

Dit markeren gaat gepaard met een verhoogde intensiteit van aandacht. Een aanvullende vaardigheid is het expliciteren van dat wat er is, om het te bekrachtigen. “Dus je kunt ook een tijdlang stil zijn met elkaar en dat is ook goed. Dat expliciteren van, dat ik zeg: ‘Ja daar zijn we allemaal wel even stil van en laten we dat ook maar even zijn.’”²⁵¹

Een houdingsaspect wat genoemd wordt bij de omgang met het heilige is ontvankelijkheid. Men spreekt over iets dat “instroomt” door het ritueel; en over “uit de doe-modus zijn, in de stille laag, waar een andere wijsheid wordt aangeboord.”²⁵²

Er werden een aantal spanningsbronnen genoemd. Zo werd veel aandacht in de interviews geschonken aan toeschouwers binnen het ritueel en de vaardigheid hen toch te betrekken in het ritueel, omdat ze afbraak doen aan het heilige moment. Men spreekt over mensen die bij het ritueel aanwezig zijn en er zichtbaar niets mee hebben. En hoe dit afleidt van het heilige moment wat je probeert te creëren.

²⁴⁹ Floor.

²⁵⁰ Floor.

²⁵¹ Cora.

²⁵² Floor en Doris.

Tegelijkertijd ervaart men moeite om het ritueel te ondertitelen, omdat dit tegen de aard van het ritueel ingaat. Daarnaast sprak men over de kunst verbinding aan te brengen tussen deelnemers aan het ritueel die wel en niet iets met religie hebben: “hoe sluit je aan bij de mensen op dit vlak terwijl je ook iets overstijgt?”²⁵³ Wie of wat de geestelijk verzorger in het ritueel representeert werd in de interviews ook zeer verschillend ingevuld en het balanceren tussen de verschillende perspectieven kan als vaardigheid worden aangemerkt. Men wil het ritueel zelf kunnen dragen en ook in het ritueel de waarden en/of gevoelens vertegenwoordigen die voor de gast van waarde zijn en daar handelingen aan toevoegen die het passend en kloppend maken, waardoor verbinding en verdieping tot stand komt. Het creatief gebruik van verbindende taal is hierbij helpend. Een andere spanningsbron is het creëren van vrije rituelen. “Maar dan komt het er op aan dat het precies past bij diegene en ook dat je het toch laat ontstaan, dat het toch, ja boven komt [...] drijven eigenlijk, uit het geheel, dat is dan de kunst.”²⁵⁴

Buitenwereld

Natuurlijke eerbied werd, in de context van het hospice, ook verbonden met het stervensproces. “En rondom de dood, het sterven, er is toch een soort [...] heiligheid en het moet altijd net even [...] een tandje hoger en beter gaan. Er mag niks mis gaan.”²⁵⁵ Om te voorkomen dat er iets mis gaat, worden rituelen doorgaans aangekondigd bij de andere disciplines zodat men niet gestoord wordt.

De legitimatie van het “heilig spel,” zoals het ritueel genoemd wordt, ligt voornamelijk in geloofwaardige performance: “want die authenticiteit heeft toch te maken met wat ik innerlijk kan waarmaken, wat ik innerlijk kan doen voelen en wat ik, wat ik aan woorden en handelingen inbreng.”²⁵⁶

5.3 Hoe werd ritueel handelen gelegitimeerd?

De vorige paragraaf maakte zichtbaar dat authenticiteit het rituele handelen van de ongebonden geestelijk verzorger draagt, en aangemerkt kan worden als de belangrijkste legitimatiegrond. Paragraaf 2.6 besprak meerdere

²⁵³ Floor.

²⁵⁴ Floor.

²⁵⁵ Doris.

²⁵⁶ Floor.

legitimatiegronden. Nu wordt besproken wat hiervan zichtbaar werd in de interviews.

5.3.1 Juridisch en beleidsmatig

De ongebonden geestelijk verzorger ontleent een legitimatie voor het rituele handelen uit zijn bekwaamheid, registratie en bevoegdheid.

De geïnterviewden waren allen gediplomeerd geestelijk verzorger en geregistreerd bij de beroepsvereniging. De bevoegdheid kwam ter sprake bij de omgang met kerkelijke sacramenten. Unaniem bleek men respect te uiten voor de regels vanuit de traditie voor de uitoefening van sacramenten. Dit betekent dat de geestelijk verzorger zich onthoudt van de klassieke ziekenzalving. Wel voelde men een vrijheid deze aan te passen en/of te neutraliseren in een ziekenzegen. Bij de communie zorgde men voor geconsecreerde hosties. Slechts een respondent, die als emeritus predikant in het hospice werkt, voelt de vrijheid om ook te dopen. Dit werd door hem gelegitimeerd vanuit de kracht van het ritueel en door het hospice te beschouwen als een “gemeente op afstand.”²⁵⁷

Beleidsmatig weet men zich, in het rituele handelen, vertegenwoordiger van het hospice zelf; het personeel en de identiteit van het hospice. Het nalaten van een ritueel kan dan ook voelen als “niet hospice waardig.”²⁵⁸ Een respondent vertelde dat het professioneel vertegenwoordigen van het huis ook ideologische spanningsvelden kent.

Hoe verantwoord je de dingen die je doet en blijf je aansluiten bij wat er in huis, bij wat de cliënt nodig heeft, zonder dat je daarin jezelf maar ook anderen geweld aan doet? Dus je kan wel zeggen we schrappen hier al die levensbeschouwelijke vieringen, omdat we een algemeen, maar dat is ook niet echt de ware identiteit want we zitten hier wel met heel veel mensen die wel een christelijke identiteit hebben.²⁵⁹

²⁵⁷ Edwin.

²⁵⁸ Baukje.

²⁵⁹ Doris.

5.3.2 Traditie, zending en levensbeschouwelijk

Hier gaat het over het draagvlak en de identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger die als legitimatiegrond voor het ritueel handelen worden aangemerkt. Met het oog op het draagvlak presenteerden de respondenten zich veelal als de geestelijk verzorger van iedereen. In die zin, zien zij zichzelf niet als plaatsvervanger of concurrent van de kerkelijk functionaris, maar eerder als vertegenwoordiger van universele waarden, zoals hoop, troost en liefde. Ook de rituelen zouden meer passen bij de fase van het sterven, dan bij bepaalde zuilen, volgens een respondent.²⁶⁰

De vraag wie de geestelijk verzorger representeert in het ritueel vond men lastig om te beantwoorden. De verhouding ten opzichte van de kerk bleek dikwijls ingewikkeld. Men gaf bijvoorbeeld expliciet aan, de kerk niet te vertegenwoordigen, maar wel de eigen katholieke wortels. Of men uitte zich wat zoekend:

Ja soms dus toch iets van de pastor. Hoe je het ook wendt of keert. Als d'r een ziekenzegen is doe ik dat niet zomaar vanuit het niets, dus dan, ik heb nooit daar de toga aan hoor; ik heb ook bij bijeenkomsten nooit de toga aan. Dus dan ben ik wel een soort van intermediair vanuit, ja niet vanuit de kerk, vanuit God, [lachen], zeg maar, wel.²⁶¹

Het lijkt er op dat men zich liever een gezondene voelt vanuit God of vanuit universele waarden, of men vervangt de kerk door "gemeenschap van mensen op deze wereld."²⁶² "Men vraagt wel eens: 'Komt u namens de kerk?' Nou nee, ik kom niet namens de kerk, en dat wil ik ook graag zo houden."²⁶³ Men leek de rituelen ook meer te voltrekken vanuit de begeleidersrol, dan uit die van voorganger.

Over de eigen zending, gaf een respondent aan de registratie bij de RING-GV belangrijk te vinden, maar tegelijk "absoluut niet ter zake doende voor het vak dat je hebt."²⁶⁴ Een ander gaf aan zich juist vrij te voelen om er voor iedereen te zijn,

²⁶⁰ Baukje.

²⁶¹ Cora.

²⁶² Hanna, tussen 50-60 jaar, Midden-Nederland, voelt zich ongebonden, maar is verbonden aan de 'wereldwijde' rooms-katholieke kerk.

²⁶³ Gea, tussen 60-70 jaar, Midden-Nederland, werkt ongebonden in het hospice, maar in de eerste lijn vanuit een zending vanuit haar eigen kerkelijke gemeente (PKN).

²⁶⁴ Baukje.

en merkte op dat ze het fijn vindt dat ze nergens verantwoording hoeft af te leggen.²⁶⁵ Ook bleek de RING-GV registratie niet altijd een positieve keuze te zijn, maar soms uit de nood geboren, omdat men geen passende opleiding heeft voor een kerkelijke zending. Anderen benadrukten dat ze zich niet ongebonden voelden, in de zin van geïsoleerd en losstaand van collega's.

5.3.3 Vraag en aanbod, erkenning en waardering en effectiviteit

Deze paragraaf gaat in op de nog aanvullende legitimatiegronden die in paragraaf 2.6 besproken zijn.

Allereerst legitimatie vanuit de vraag van de cliënt. Respondenten vertelden dat ze het fijn vinden, wanneer er een concrete vraag ligt. Deze kan komen vanuit het MDO, maar ook van de patiënt zelf. Het door Jorna verwoorde "ambt van onderaf" wordt hier dus omarmd.²⁶⁶ Wanneer er een vraag ligt, dan wil men zoeken naar een vorm die ook bij de geestelijk verzorger past, zodat het geen "truc" wordt. Er werd opgemerkt dat de vraag verbaal geuit kan worden, maar ook non-verbaal gelezen kan worden.²⁶⁷ Een vraag naar een ritueel kan ook ontstaan of "geboren worden" in een situatie waarin men merkt dat men met lege handen staat.

Dus onderbouwing van zo'n herdenkingsboom [...] die vind ik eigenlijk wel het mooiste omdat –ie echt door erbij te zijn, door te zien waar je met lege handen staat, is [...] dan iets geboren en gaan we uitproberen en testen we het ook en vragen we het ook na aan mensen [...] en zo bouw je dan ook een onderbouwing op, door het te doen en door erover te reflecteren, door collega's erover te vertellen.²⁶⁸

Uit de interviews blijkt niet dat de respondenten beschikken over een uitzonderlijk ritueel aanbod, maar in vergelijking met meer orthodoxe predikanten in de buurt, wordt men al gauw expert.

Rondom de legitimatiegrond erkenning en waardering merkt een geestelijk verzorger op dat zij zelf geleerd heeft wat krachtiger te vertellen over de kracht van

²⁶⁵ Doris.

²⁶⁶ Jorna, *Echte woorden*, 24.

²⁶⁷ Gea.

²⁶⁸ Baukje.

het ritueel, terwijl ze er eerst meer bescheiden in was.²⁶⁹ Daarmee onderstreept ze binnen het MDO het belang van het ritueel en merkt ze vanuit het hospice veel interesse op. Vanuit nabestaanden wordt veel waardering geuit ten aanzien van collectieve rituelen, zoals de herdenkingsbijeenkomst. Een respondent vertelde dat ze regelmatig het gedicht “Breng jij me weg tot aan de brug?” van Toine Lacet gebruikt en dat ze naderhand vaak kaarten ontvangt met een brug er op.²⁷⁰ Ten slotte werd de legitimatie op grond van de effectiviteit van rituelen benadrukt in alle interviews. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen het effect ervan op de patiënt, de naasten, de geestelijk verzorger zelf en het personeel.

Ja en ze vertellen dan ook: “Ik had zo’n goede band met die en die mevrouw en toen kwam ik weer werken; toen was ze overleden, ik wist er niets van en die hebben als het ware nog een inhaalritueel te doen.”²⁷¹

Ter onderbouwing van de inzet van rituelen werden als doelstellingen aangevoerd: openheid bewerkstelligen; makkelijker de drempel over kunnen; besef creëren van het afscheid; heling brengen; emotielagen aanboren; rust, acceptatie en troost bieden; en verbinding tot stand brengen. De respondenten gaven aan het soms lastig te vinden het spanningsveld te hanteren van enerzijds de ander te overtuigen van de meerwaarde van een ritueel en anderzijds de ander daarin vrij te laten. Hierin speelt mee dat ze zelf sterk overtuigd zijn van de heilzame werking van rituelen.

5.3.4 Charisma en authenticiteit

Charisma en authenticiteit werden in de theorie verbonden als legitimatiegrond voor het rituele handelen van de ongebonden geestelijk verzorger. Authenticiteit drukt hier het waarachtig en persoonlijk dragen van rituelen uit.

Het hospice werd getypeerd als een plek die geen onechtheid verdraagt “omdat mensen feilloos doorhebben of je een rol speelt of niet, of dat je er echt bent en bij rituelen misschien nog een stadium meer.”²⁷² Een respondent sprak over een

²⁶⁹ Baukje.

²⁷⁰ Floor.

²⁷¹ Baukje.

²⁷² Cora.

“heilig spel waarin je een rol hebt, maar je moet hem niet spelen.”²⁷³ Hiermee benadrukte ze ook het performance karakter van rituelen. Anderen hadden het over het “kunnen dragen” van het ritueel; het kunnen “waarmaken” en het in “natuurlijkheid voltrekken.” Als voorwaardelijk daarvoor werden genoemd: rust, stilte; dichtbij jezelf blijven en de waarde van rituelen kennen in het eigen leven. Voorts vond men dat het ritueel in zijn uitwerking niet strijdig mag zijn met de eigen identiteit.

De eigen identiteit kent een persoonlijke traditie, visie, smaak en emoties, die allen een rol spelen in het rituele handelen en ook tot spanningsvelden kunnen leiden. Een respondent vertelde dat ze vanuit haar eigen smaak suggesties doet voor muziek bij een herdenking, maar dat dit niet altijd gevolgd wordt. Ze vertelde dat ze het soms een kunst vindt om door anderen gekozen muziek te “verbinden met iets wat sereen is.” Het helpt haar dan om zich te realiseren dat ze vanuit presentie en “het goed van de ander” wil werken.²⁷⁴ Een ander zei: “je mag best elkaar wat tegenspel bieden maar dat moet je met de nodige empathie doen, de nodige voorzichtigheid dat je de gast niet kwijtraakt.”²⁷⁵

De relationele component van authenticiteit binnen het ritueel werd zichtbaar met het veelgebruikte woord verbinding.

Dat je wel een soort verantwoording hebt voordat je een ritueel gebruikt. Ja, daar ben ik me wel heel bewust van, maar hoe doe ik dat dan? Toch wel door de verbinding te zoeken tussen waar mensen voor staan, waar ik zelf voor sta en waar het ritueel voor staat.²⁷⁶

Wanneer men aarzeling ervaarde bij een vraag naar een bepaald ritueel, probeerde men toch contact te maken met de vraagsteller en met de traditie die daarin doorklinkt. Verbinding werd voorts gezocht met de eigen krachtbron, voorafgaand en na afloop van rituelen. Men sprak over een “lijntje met boven,” “hopen op een ingeving” en het aanroepen van de “helpende wezens.”

²⁷³ Cora.

²⁷⁴ Baukje.

²⁷⁵ Gea.

²⁷⁶ Doris.

Nee, maar dat ik me gedragen weet, of, nou ja, of aangewakkerd/-waait voel door de Geest of van tijd tot tijd even een knipoog naar boven: Dankjewel God.²⁷⁷

Daarmee voegde men nadrukkelijk een bovenpersoonlijke dimensie toe aan de authenticiteit. Men was bescheiden over de eigen inbreng en plaatste het rituele handelen deels los van het eigen ego.

Ten slotte werd ook het proceskarakter van authenticiteit, die een actieve vorm van zelfreflectie vraagt, in de omgang met rituelen benadrukt. “En het was echt een leerpunt dat ik dacht: ‘Ik ga mee met die mensen, maar ik vertrouw het helemaal niet.’”²⁷⁸

5.4 Samenvatting: onderzoeksvraag en deelvragen

Dit hoofdstuk bracht in beeld dat ongebonden geestelijk verzorgers hun rituele competentie zien als de authentieke uitvoer van 4 taken: 1. Een ritueel ontwerpen en uitvoeren, 2. Tradities, ambt en verwachtingen hanteren, 3. Participeren in de kracht van het ritueel, 4. Staan en bewegen in het spanningsveld van het heilige.

Als essentie binnen deze taken werd aangemerkt dat het in het rituele handelen vooral draait om, in het nu, af te stemmen op de cliënt en op het doel van het ritueel. Daarbij is de zijnslaag, die omschreven werd als stille laag waar andere wijsheid wordt aangeboord, belangrijker dan de uiteindelijke vorm van het ritueel. De inzet van het ritueel vraagt om daadkracht, om eventueel aanwezige schroom te overwinnen of te hanteren.

Er werd zichtbaar dat rituelen met name gelegitimeerd werden vanuit de authenticiteit en daaraan gekoppeld: de vraag van de cliënt en het effect van het ritueel op de cliënt, diens naasten en het personeel van het hospice.

De ongebonden geestelijk verzorgers in dit onderzoek geven blijk van actieve inzet, middels onderzoek en aanvullende scholing, de rituele competentie te ontwikkelen en te onderhouden.

In de omgang met verschillende tradities stelt men zich respectvol op naar de regels die vanuit die traditie gelden. Zij handhaven de authenticiteit bij het betreden van

²⁷⁷ Cora.

²⁷⁸ Baukje.

rituelen uit een andere traditie, doordat verbinding met deze traditie als voorwaarde wordt gesteld. De eigen traditie vormt een fundament en krachtbron om rituelen vorm te geven.

Binnen de context van een hospice betekent dit dat de factor tijd nadrukkelijk van invloed is op het ontwerp en de uitvoer van rituelen. Doordat het sterven en de natuurlijke eerbied daarvoor, zo centraal staat in het hospice, maakt dit de context extra ontvankelijk om met rituelen te werken.

Hoofdstuk 6 Conclusie, discussie & aanbevelingen

6.1 Inleiding

Deze scriptie formuleerde als doel de rituele competentie van ongebonden geestelijk verzorgers te bestuderen om zicht te krijgen op wat ongebonden geestelijk verzorgers zelf verstaan onder rituele competentie en hoe ze hun authenticiteit hanteren in de legitimatie van hun handelen. Dit biedt inzicht in het rituele handelen van ongebonden geestelijk verzorgers en de eventuele spanningsvelden die daar kunnen liggen.

Dit hoofdstuk gaat eerst kort in op de belangrijkste bevindingen (§6.2) van het onderzoek op basis van de deelvragen. Daarna zal er ingegaan worden op de wijze waarop rituelen gelegitimeerd worden (§6.3) en dit wordt in verband gebracht met de besproken literatuur. Vervolgens wordt een beschrijving gegeven van de rituele competentie (§6.4). Dit hoofdstuk wordt afgesloten met beperkingen en aanbevelingen voor verder onderzoek (§ 6.5).

6.2 Belangrijkste bevindingen

Welke modellen, technieken en tradities beïnvloeden de inzet van rituelen?

In het resultaten hoofdstuk werd genoemd dat ongebonden geestelijk verzorgers verschillende modellen gebruiken. Bekende academische auteurs als Berkvens-Stevelinck, Bodisco-Massink, Grimes, van der Lee, Lukken, Menken-Bekius en Quartier komen aan bod, maar ook andere bronnen, zoals de beroepsvereniging VGVZ, Reliëf, Masterclass Palliatieve Zorg, Diamantmodel van Leget, Marinus van den Berg, Toon Tellegen, Hans Stolp, Marc Desmet (beschreven ritueel bij euthanasie), Roosjen en Waaijman en daarnaast kunst met name poëzie (Toine Laset, Huub Oosterhuis en Sytze de Vries) en muziek.

Voorts onderscheiden zij verschillende technieken en houdingsaspecten binnen de rituele competentie. Technieken die genoemd werden zijn onder andere het afstemmen (op zichzelf, de ander, het Hogere en het doel van het ritueel), het intuïtief luisteren, het improviseren, het organiseren, het markeren, het expliciteren van de verbindende betekenislaag en het hanteren van diverse

spanningsvelden. In bijlage 5 zijn deze in een tijdslijn terug te vinden. Houdingsaspecten die hierin ondersteuning bieden, zijn ontvankelijkheid, openheid, gevoeligheid en daadkracht.

Ten aanzien van de omgang met tradities valt op dat de eigen traditie als fundament dient voor het rituele handelen.

Hoe legitimeren ongebonden geestelijk verzorgers de inzet van specifieke rituelen?

Ongebonden geestelijk verzorgers legitimeren de inzet van hun rituelen voornamelijk vanuit hun authenticiteit. Niet langer vormt het instituut, wat een zending uitvaardigt de legitimatie voor het rituele handelen, maar veeleer een doorleefde eigen spiritualiteit. Authenticiteit helpt hen tevens ongewenste aanwezige schroom in het rituele handelen te overwinnen. Andere veelgebruikte legitimatiegronden zijn de vraag van de cliënt en het effect van het ritueel op de cliënt, diens naasten en het personeel van het hospice.

Hoe hanteren ongebonden geestelijk verzorgers hun authenticiteit bij de inzet van rituelen?

Vrijwel unaniem waren de respondenten over het belang van het ontwikkelen van zelfvertrouwen in het rituele handelen en daaraan direct gekoppeld het vertrouwen dat het ritueel zelf zijn uitwerking heeft. In deze situatie blijkt het in contact staan met de eigen krachtbron voorwaardelijk voor het rituele handelen. Het niet maakbare karakter van rituelen lijkt de respondenten ook bescheiden te maken over de eigen rol. Men benadrukt dat de kracht van het ritueel grotendeels losstaat van hun eigen inbreng. Daardoor blijven de niet collectieve rituelen, na afloop ook wat omgeven door stilte. Reacties op uitgevoerde rituelen bereiken geestelijk verzorgers mondjesmaat en vaak via via, en worden in ieder geval niet actief opgevraagd. Dit ligt in het karakter van het ritueel, wat men niet wil ondertitelen of analyseren. Door dergelijke reacties juist wel te vragen aan participanten zou juist een open uitwisseling van good en bad practice, binnen een intervisiegroep, bij kunnen dragen aan de rituele competentie van de geestelijk verzorger.

Hoe beïnvloedt de context van een hospice de inzet van rituelen?

De context van een hospice vraagt dikwijls improvisatievermogen, omdat men vaak direct moet handelen. Deze situatie brengt met zich mee dat men minder kan leunen op zorgvuldig voorbereide woorden of vormen, terwijl men dat eigenlijk wel graag zou willen.

6.3 Legitimatie

Men overwint eventueel aanwezige schroom allereerst door “te doen.”²⁷⁹ En men legitimeert het rituele handelen veelal vanuit een “ambt van onderaf.”²⁸⁰ Ongebonden geestelijk verzorgers oriënteren zich niet op de levensbeschouwelijke achterban, maar op de gast, daarbij weten ze zich wel gedragen door de eigen traditie.

Daarnaast is de legitimatie van de inzet van rituelen gebaseerd op de WHO definitie van palliatieve zorg, omdat zo de spirituele dimensie (mede) vorm kan krijgen.²⁸¹ Men wil het eigen handelen zorgvuldig onderbouwen, zodat men zich er ook mee kan verbinden. Dit kan op gespannen voet staan met de tijdsdruk die er in een hospice kan bestaan. Respondenten geven aan dat het ritueel innerlijk gedragen moet worden en daarom niet strijdig mag zijn met de eigen identiteit. Tegelijkertijd representeert de geestelijk verzorger ook meer dan zichzelf in het ritueel. Hij kan de patiënt, diens naasten, het Hogere, de kerk, bepaalde gevoelens en het hospice en diens waarden representeren. In de praktijk doen zich wel situaties voor waarin deze verschillende perspectieven met elkaar schuren. Het hanteren van bijbehorende spanningsvelden mag dan ook gezien worden als bewijs van rituele competentie.

Dit onderzoek maakt een aantal legitimatiegronden zichtbaar die niet in de literatuur werden genoemd. Zoals de pragmatische houding dat gestelde (frisse) vragen pas leiden tot rekenschap geven. Of men legitimeert het zelf, vanuit de visie dat het eigen ‘sacrament’/ritueel niet minder waard is of dat het hospice in feite een gemeente op afstand is. Wanneer men geen officiële zending heeft, kan men

²⁷⁹ Zie: Bijlage 6: Schroom.

²⁸⁰ Jorna, *Echte woorden*, 24.

²⁸¹ “WHO definitie,” IKNL Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland, (2017), geraadpleegd Juli 6, 2020, https://www.pallialine.nl/index.php?pagina=/richtlijn/item/pagina.php&richtlijn_id=1078.

zich wel degelijk nog een gezondene voelen, en daar de legitimatie voor het handelen op baseren. Rituelen worden voorts gelegitimeerd vanuit het feit dat ze ontstaan zijn vanuit een gemis. Een voorbeeld hiervan was een herdenkingsboom met daarin de naamkaartjes van de overledenen. Soms worden rituelen ook echt onderzocht door onderzoekers en vormt research een onderbouwing voor de huidige vormgeving. Het tijdstip en beschikbaarheid van aanwezigen vormt een legitimatiegrond voor het rituele handelen en ook het feit dat in het hospice sprake is van een “laatste keer.” Een belangrijke legitimatiegrond is ook het van binnenuit kennen van de waarde van een ritueel.

Een aantal uit de theorie aangedragen gronden die de inzet van rituelen rechtvaardigen voor ongebonden geestelijk verzorgers, worden in de praktijk bevestigd. Zo wordt de **traditie** genoemd als fundament voor nieuw te ontwikkelen rituelen. Ook de **vraag vanuit de cliënt** blijkt van belang en dikwijls verkiest de cliënt de geestelijk verzorger van het hospice boven een predikant van de eigen gezindte, juist vanwege de opgebouwde relatie met de geestelijk verzorger. Het blijkt in deze respondentengroep niet zo te zijn dat de geestelijk verzorgers over een **uitzonderlijk ritueel aanbod** beschikken. Gesteld wordt dat er in bepaalde, meer orthodox getypeerde, streken buiten het hospice wel minder knowhow is op ritueel terrein, waardoor men al gauw ritueel expert is. Ook werd in de interviews geen uitspraak gedaan over een **wettelijke legitimatie** tot ritueel handelen. Eerder spreekt men dan over een persoonlijke verantwoordelijkheid voelen voor het rituele domein vanuit de taakomschrijving. Rondom **bekwaamheid, bevoegdheid en registratie** blijkt men de universitaire toerusting tot ritueel handelen als beperkt te hebben ervaren. Men spreekt positief over de vruchten van eigen bijscholing op dit terrein. Het feit dat er een registratie bij de RING-GV is, vindt men niet relevant voor het rituele handelen. Men legitimeert de inzet van rituelen ook vanuit het **effect** van de inzet op zowel patiënten, naasten en het personeel van het hospice. De discussie of een ritueel belangeloos (intrinsiek waardevol) of functioneel (nuttig in de zin van behulpzaam bij genezing en “coping”) zou zijn, komt vanuit de interviews niet terug.²⁸² Sterker nog, het effect van rituelen wordt wel nadrukkelijk

²⁸² J. Bouwer, *Kwaliteit van Zorg: Optimaal Zonder Levensbeschouwing?* (Assen: Van Gorcum, 2010), 57. https://books.google.nl/books?id=yo_sMJxSUzUC.

genoemd. Dit is in lijn met de aanname van Pieper & van Uden, die aangaven dat het zwaartepunt qua legitimatie voor ongebonden geestelijk verzorgers in de effectiviteit zou liggen.²⁸³ Als terugkerende legitimatiegrond wordt de **authenticiteit** genoemd, waardoor men het ritueel met zichzelf, de ander en het doel kan verbinden. Wanneer men een ritueel niet met de eigen identiteit kan verbinden, kan men de inzet ervan niet legitimeren.

6.4 Rituele competentie

De rituele competentie is in het theoretisch hoofdstuk beschreven als een samengaan van authenticiteit, legitimatie en afstemming op levensbeschouwelijke en spirituele bronnen om de betekenisgeving te verstaan en middels rituelen te vertolken en present te stellen.

Een inventarisatie van de geleefde rituele competentie, op basis van de interviews, leidde tot bijlage 5, waarin inzichtelijk wordt gemaakt welke condities de ongebonden geestelijk verzorger onderscheidt in zijn rituele voorbereiding, uitvoer en nabereiding. Deze informatie leidde tot de beschrijving van de rituele competentie in hoofdstuk vijf aan de hand van vier taken. Bij iedere taak werd, volgens de indeling van Procee, een dimensie van persoon, vak en buitenwereld beschreven.

De taak "Een ritueel ontwikkelen en uitvoeren," maakte duidelijk dat afstemming door alle zintuigen plaatsvindt. Wat men waarneemt is dienstbaar aan het ritueel, wat in zorgvuldigheid en in samenspraak met de cliënt en diens naasten wordt ontworpen. Hiertoe kan de geestelijk verzorger teruggrijpen op eerder genoemde theoretische kennis- en inspiratiebronnen.

De taak "Tradities, ambt en verwachtingen hanteren," betekent dat de geestelijk verzorger zich dient af te stemmen op wensen van de cliënt en de eigen mogelijkheden hier vorm aan te geven binnen de grenzen die men vanuit zichzelf en de verschillende tradities ervaart.

De taak "Participeren in de kracht van het ritueel," veronderstelt en verlangt telkens weer een (h)erkenning van de waarde van rituelen in het eigen leven, om vanuit die voedingsbodem zichzelf geloofwaardig te bewegen en te ontwikkelen

²⁸³ Van Uden en Pieper, "Knocking' on heaven's door," 9.

binnen het rituele domein. Hiermee samenhangend wordt door vrijwel alle respondenten gesproken over het ontwikkelen van zelfvertrouwen en in het verlengde daarvan vertrouwen op de werking van het ritueel en dat het “goed genoeg” is. Dit vertrouwen zou groeien door veel te oefenen en te doen. Dit wordt gezien als een proces waarin daadkracht, vrijheid, moed, openheid en gevoeligheid sturende krachten zijn.

Ten slotte de taak “Staan en bewegen in het spanningsveld verbonden aan het heilige,” drukt uit dat het hier gaat om de afstemming op de eigen bronnen en dat wat niet maakbaar is binnen het ritueel. Het “staan” verwijst naar het aarden en grond vinden in eigen traditie en/of krachtbron. Het “bewegen” verwijst naar het durven spelen van dit heilige spel in een context van contrasterende voorkeuren en tradities, vanuit de wens het dagelijkse te verheffen tot iets wat betekenis krijgt voor de ander.

In de inleiding werd al gesteld: Het draait niet meer “om de kracht van de verwoording van het weten.”²⁸⁴ En dat het een opgave of uitdaging is om betekenis te geven aan wat nog geen woorden heeft.²⁸⁵ Dat sluit aan bij de woorden van Zock over levensbeschouwing, maar is ook zeker toepasbaar op het beschrijven van een rituele competentie: “Levensbeschouwing blijkt voor een groot deel niet te vangen in de gebruikelijke manieren van denken, benaderingen en methodieken in de zorg.”²⁸⁶ Een eenduidig model samenstellen van de rituele competentie zou een reductie van de werkelijkheid inhouden. De werkelijkheid is veel complexer en het is aan de reflectieve professional om persoon, vak en buitenwereld vruchtbaar te verbinden. Het verbinden van theorie en praktijk (bijlage 5), maakt evenwel wel duidelijk waar de prioriteit vanuit de geleefde rituele competentie ligt. Deze ligt in de afstemming in de breedste zin. Daaronder valt nadrukkelijk de afstemming op de eigenheid, authenticiteit van de ongebonden geestelijk verzorger en diens levensovertuiging. Wanneer het op dit vlak wringt, ervaart de geestelijk verzorger moeite het rituele handelen te legitimeren.

²⁸⁴ Brinkgreve en Koenen, “Het zoeken naar de goede woorden,” 170-171.

²⁸⁵ Brinkgreve en Koenen, “Het zoeken naar de goede woorden,” 171.

²⁸⁶ Zock, “Levensbeschouwing integreren in *evidence based* zorg,” 54.

6.5 Beperkingen en aanbevelingen

De respondentengroep van dit onderzoek was relatief beperkt in omvang. (Dit werd mede veroorzaakt door het COVID-19 virus, waardoor respondenten minder makkelijk te vinden waren). Daarnaast bleken niet alle zeven respondenten te zijn aangesloten bij de RING-GV. In de interpretatie en analyse van de antwoorden is daar wel op gelet. Er was sprake van een aantal geestelijk verzorgers die zich ongebonden “voelden,” maar in concreto wel vanuit een zending of een samenwerkingsverband met een kerk werkten. Een van hen werkte vanuit een zending vanuit de rooms-katholieke kerk, een ander was een predikant met emeritaat en werkzaam zonder zending en de laatste was een geestelijk verzorger die op vrijwillige basis in het hospice ongebonden werkte, maar voor de inzet van andere werkzaamheden binnen de eerste lijn als ZZP-er een samenwerking aanging met een plaatselijke protestantse gemeente. De respondentengroep was echter te klein om echt te spreken van twee groepen geestelijk verzorgers en ze te vergelijken.

Een andere beperking is dat zes van de geïnterviewden universitair geschoold waren en dat er één HBO opgeleid geestelijk verzorger onder de respondentengroep zat. Het verdient de voorkeur om een homogene respondentengroep samen te stellen met het oog op de betrouwbaarheid.

Ten slotte waren zes van de zeven respondenten vrouw en was er slechts één mannelijke respondent. Er zijn wel meer mannen benaderd, maar op de een of andere manier leverde dit weinig respons op. In een vervolgonderzoek zou het interessant zijn verder onderzoek te doen naar sekse en de inzet van rituelen. Het was opmerkelijk hoe weinig mannen reageerden op het interviewverzoek.

Daarnaast kan het boeiend zijn om ongebonden geestelijk verzorgers en geestelijk verzorgers werkzaam vanuit een zending met elkaar te vergelijken in hun rituele handelen. Dit onderzoek meende een voorzichtige tendens waar te nemen bij de protestantse geestelijk verzorgers die vanuit een zendingsconstructie werkten, van een vrijwel directe en eenzijdige kerkelijke invulling van rituelen en daaraan gekoppeld de gestelde voorwaarde van levenservaring. Waar ongebonden geestelijk verzorgers de nadruk leggen op relationele vaardigheden zoals de afstemming op de gast, ligt hier de nadruk op een individuele verworvenheid.

Het kan boeiend zijn om dit onderzoek te herhalen binnen een andere context, zoals een algemeen ziekenhuis. Hoeveel ruimte wordt daar benut om rituelen in te zetten? En wat is de rol van de directe context, wanneer patiënten bijvoorbeeld een kamer moeten delen.

Voorts kwam naar voren dat de registratie bij de RING-GV door enkelen als niet relevant voor de uitoefening van het vak werd benoemt. Zelfs als men zich positief uitte: “Ik hoef nergens verantwoording aan af te leggen,” kan men zich ook afvragen hoe de toetsing, die borg staat voor de authentieke spiritualiteit, vorm krijgt. Hier wordt op dit moment verder onderzoek naar gedaan.²⁸⁷

Ten slotte werd de toerusting op het rituele handelen vanuit de universitaire opleidingen als beperkt aangemerkt. Alhoewel men aangeeft het rituele handelen vooral in de praktijk te hebben geleerd, kunnen de betreffende opleidingen ook hun opleidingsaanbod hierin heroverwegen en eventueel bijstellen.

²⁸⁷ Ten Napel-Roos, et al., “Non-denominational spiritual caregivers and the development of their spirituality.”

Bibliografie

- Alma, H., *De parabel van de blinden. Psychologie en het verlangen naar zin*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2005.
- Alma, H., "Verbeeldingskracht en transcendentie. De spirituele kracht van kunst," In *De stille kracht van transcendentie. Wijsheid in beelden, verhalen en symbolen*, red. I. Brouwer e.a. Amsterdam: SWP, 2007.
- Beek, W. E. van, "Heeft ritueel dan toch betekenis?" *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24, 2008.
- Bell, C., *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford: Oxford University Press, 1997. ProQuest Ebook Central.
- Berghuijs, J. en A. L. Liefbroer, "Meervoudige religiositeit in het leven van geestelijk verzorgers," *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 20, nr. 87, 2017.
- Berk, T. van den, *Het numineuze*. Zoetermeer: Meinema, 2005.
- Berkvens-Stevelinck, C., *Vrije rituelen. Vorm geven aan het leven*. Zoetermeer: Meinema, 2007.
- Boeije, H. en I. Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek. Denken en doen*. Amsterdam: Boom, 2019.
- Bouwer, J. *Kwaliteit van Zorg: Optimaal Zonder Levensbeschouwing?* Assen: Van Gorcum, 2010.
- Brinkgreve, C. en E. Koenen, "Het zoeken naar de goede woorden." In *Taalkracht. Andere woorden andere werelden*, C. Brinkgreve, E. Koenen en S. Bloemink (red.), 170-171. Leusden: ISVW, 2020.
- Copi, I., *Introduction to Logic*. New York: Macmillan, 1982.
- Damen, A. en C. Leget, *Kennissynthese onderzoek naar geestelijke verzorging in de palliatieve zorg*, 3, 2017, geraadpleegd Mei 18, 2020. <https://vgvz.nl/wp-content/uploads/2017/12/Damen-Kennissynthese-onderzoek-GV-in-palliatieve-zorg-20170915.pdf>
- Dijkstra, J., *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging. Een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren*. Soest: Nelissen, 2007.
- Dijn, H. de, *Rituelen. Waarom we niet zonder kunnen*. Kalmthout: Polis, 2018.
- . *Rituelen. Waarom we niet zonder kunnen*, filmed Januari 2019 at Collegezalencomplex RU, Nijmegen, video, 15:16. <https://www.youtube.com/watch?v=nMhdwQHot00>
- Dohmen, L.J., *Tegen De Onverschilligheid : Pleidooi Voor Een Moderne Levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2011.
- . *Het leven als kunstwerk*. Rotterdam: Lemniscaat, 2008.
- Furseth, I. and P. Repstad, *An Introduction to the Sociology of Religion*. New York: Routledge, 2006.
- Gärtner, S., "Vive la différence? Geestelijke verzorging in een multicultureel zorgstelsel." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 17, nr. 73, (2014): 40-48.

- . "Geestelijke verzorging als beroep. Over ambivalenties van de professionalisering." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 19, nr. 81, (2016): 22-29.
- Gerhardt, I., "De tijding." *Verzamelde Gedichten*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep, 1980.
- Gerkema, J., "Geestelijke verzorging binnen het hospice." In *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*, ed. J. Doolaard, 365-370. Utrecht: Kok, 2015.
- Gordon-Lennox, J., *Crafting Secular Ritual. A Practical Guide*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2017.
- Grimes, R.L., "Appendix 1: Definitions of Ritual." In *The Craft of Ritual Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
<https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780195301427.001.0001/acprof-9780195301427-appendix-1>.
- Heide, A. van der, "Spirituele zorg en rituelen in de eerste lijn," ZonMw, geraadpleegd April 26, 2020. <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/subsidie-en-inzichten-voor-gemeenten/programmas/project-detail/palliantie-meer-dan-zorg/spirituele-zorg-en-rituelen-in-de-eerste-lijn/verslagen/>
- Heldens, J., en F. Reysoo, "De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide," *KWALON* 30, 10, nr.3, (2005): 106-121.
- Hennink, M., I. Hutter en A. Bailey, *Qualitative Research Methods*. Londen: Sage, 2015.
- Hijweege, N. et al., "Rituals in General Spiritual Care." In *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 27 (2011): 29-48.
- Iersel, F. van, "De Legitimering van Geestelijke Verzorging. Essay over de noodzaak van een meerdimensionale legitimatiestrategie van geestelijke verzorging." In *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 13, nr. 59, (2010): 48-61.
- IKNL. *Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland*. IKNL/Palliatief, 2017, geraadpleegd April 26, 2020,
https://www.pallialine.nl/index.php?pagina=/richtlijn/item/pagina.php&richtlijn_id=1078
- Jongsma-Tieleman, N., *Rituelen: speelruimte van de hoop. Wat rituelen (ons) doen*. Kampen: Kok, 2002.
- Jorna, T., *Echte woorden. Authenticiteit in de geestelijke begeleiding*. Amsterdam: SWP, 2008.
- Körver, J., H. Muthert, M. van Hoof & M.N. Walton, "Re-evaluating a suicide pact: Embodied moral counselling in a Dutch case study of mental healthcare chaplaincy." *Tidsskrift for Praktisk Teologi* 36 (2), 82, (2019): 1-10.
- Körver, J., "Het ritueel als een huis met vele kamers. Interreligieuze samenwerking en geestelijke verzorging." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 20, nr. 86, (2017): 24-33.
- Kunneman, H., "Horizontale transcendentie en normatieve professionalisering: de casus geestelijke verzorging." In *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie WRR Verkenningen*, W. B. H. J. van de Donk, A. P. Jonkers, G. J. Kronjee & R. J. J. Plum (red.), 367- 394. Amsterdam: University Press, 2006.
- Lee, L., *Recognizing the Non-religious: Reimagining the Secular*. Oxford: Oxford University Press,

2015. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780198736844.001.0001.

- Lukken, G., *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur*. Baarn: Gooi en Sticht, 1999.
- Menken-Bekius, C., *Werken met rituelen in het pastoraat*. Kampen: Kok, 2001.
- Menken-Bekius, C. en H. van der Meulen, *Reflecteren kun je leren. Basisboek voor pastoraat en geestelijke verzorging*. Kampen: Kok, 2007.
- Migchelbrink, F., *Praktijkgericht onderzoek in zorg en welzijn*. Amsterdam: SWP, 2006.
- Morice-Calkhoven, T., W. Smeets en H. Lammers, "De geestelijk verzorgers van morgen. Een onderzoek onder studenten en alumni van de algemene masteropleidingen." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 16, nr. 69, (2013): 46-50.
- Mulder, A., "Hermeneutiek en dodenliturgie met en zonder kerk." *Jaarboek voor Liturgieonderzoek* 25 (2009): 109-124.
- . "Tegenspel bieden," *Brancheblad Uitvaartzorg* 1, (januari/februari 2015): 13.
- Napel-Roos, N. ten, B. Mathijssen, W. Smeets en H. Zock, "Non-denominational spiritual caregivers and the development of their spirituality," *Health and Social Care Chaplaincy*, (forthcoming).
- Nissen, P., "Openingslezing Nieuwe rituelen in een veranderende samenleving." *Het zoemt van de rituelen*, I. Veldman, 2015, geraadpleegd Juni 26, 2020.
<https://www.nieuwwij.nl/themas/het-zoemt-van-de-rituelen/>
- Olsman, E. e.a., "Improving Communication on Hope in Palliative Care. A Qualitative Study of Palliative Care Professionals' Metaphors of Hope: Grip, Source, Tune, and Vision." *Journal of Pain and Symptom Management* 48, 5, (2014): 831-838. DOI 10.1016/j.jpainsymman.2014.02.008
- Otto, R., *Het heilige. Een onderzoek naar de relatie tussen de rationele en non-rationele kanten van religie*. Amsterdam: Abraxas, 2012.
- Post, P., "Goede wijn heeft een glas! Over actuele rituele competentie." *Funeraire Academie Teksten* 1 (2018):1-7.
- Procee, H., "Competenties en onderwijs - een conceptuele analyse." *Tijdschrift Voor Hoger Onderwijs* 19, no. 4 (December 2001): 242-253.
- Quartier, T., "Rituelle Pendelbewegungen. Neue Trauerituelle im niederländischen Kontext." *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 25 (2009), 188.
- . "Ruimte voor 'sacramentaliteit'- Over rituelen binnen de Geestelijke Verzorging." In *Oncologie en geestelijke verzorging*, K. Jordens en I. Neijnsens (red.), 103-121, Antwerpen: Garant, 2010.
- RING-GV. *Toetsingscriteria*. Lucaswolde: RING-GV, 2014-2020, geraadpleegd April 27, 2020,
<https://www.ring-gv.nl/toetsingscriteria/>
- Rossati, M., *Ritual and the Sacred. A Neo-Durkheimian Analysis of Politics, Religion and the Self*. London: Routledge, 2016.

- RUG. "Ethische aspecten van onderzoek." *Wetenschappelijke integriteit*. Groningen: RUG, 2019, geraadpleegd Mei 31, 2020, <https://www.rug.nl/rechten/onderzoek/wetenschappelijke-integriteit/ethische-aspecten-van-onderzoek?lang=nl>
- Saane, J. van, *Religie is zo gek nog niet. Een introductie in de godsdienstpsychologie*. Kampen: ten Have, 2010.
- Schilderman, H., "De professionele attitude in de geestelijke verzorging." *Pastorale Perspectieven* 3, nr. 148, (2010): 19-28.
- Sharr, P. en M. Bern-Klug, "Final Discharge Planning. Rituals Related to the Death of a Nursing Home Resident." In *Transforming Palliative Care in Nursing Homes: The Social Work Role*, M. Bern-Klug (ed.), 253-280, New York: Columbia University Press, 2010. Accessed May 29, 2020. ProQuest Ebook Central.
- Smeets, W. "Zending of geen zending. De ambtelijke identiteit van geestelijk verzorgers." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 10, nr. 42, (2007): 37-42.
- Smeets, W. & T. Morice-Calkhoven, "From Ministry Towards Spritual Competence. Changing Perspectives in Spiritual Care in the Netherlands," *Journal of Empirical Theology* 14, no. 27, (2014): 103-129. DOI: <https://doi.org/10.1163/15709256-12341291>
- Smit, J., *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Delft: Eburon, 2015.
- Smit, J., *Tot de kern komen. De kunst van het pastorale gesprek*. Utrecht: Kok, 2013.
- Spelt, A., M. Walton en J. Wiegers, *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger als expert levensbeschouwelijke zorgverlening*, geraadpleegd April 26, 2020. <https://www.pthu.nl/Over-PThU/Organisatie/Medewerkers/m.walton/downloads/spelt-walton-wiegers-stermodel-rollen-competenties-gv.pdf>
- Steijger, K., "Innerlijke ruimte als voorwaarde voor authenticiteit." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 15, nr. 66, (2012): 4-8.
- Stephenson, B., *Ritual. A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Stichting Deo Volente. "Wat draagt een geestelijk verzorger bij aan uw organisatie." *Geestelijkeverzorging.nl*. Stichting Deo Volente, geraadpleegd Mei 31, 2020, <https://geestelijkeverzorging.nl/toegevoegde-waarde/>
- Timmermann, M., *Rituelen en palliatieve zorg. Op basis van ervaringen in hospice Roosdonck*. Roosendaal: uitgave in eigen beheer én uitgave Groenhuysen, 2017.
- Turner, V., *From Ritual to Theatre*. New York: PAJ Publications, 1982.
- UCGV. *Expertmeeting Ritueel & GV*. Utrecht: UCGV, 2019, geraadpleegd December 9, 2019, <https://ucgv.nl/bijeenkomsten-2/expertmeeting-ritueel-gv/>
- Uden, R. van en J. Pieper, "Knocking' on heaven's door. Ritualiteit tussen heil en heling," *Ritualiteit tussen heil en heling*, ed. R. van Uden en J. Pieper, 7-18. Tilburg: KSGV, 2012.
- Veen, M. van der, J. Somsen en A. Goossensen, *Ontstollend steen. Rituelen aan het levenseinde*. Goudriaan: De Groot, 2018.
- Vercammen, J., "De identiteit van de geestelijk verzorger. Bron van kwaliteit of ideologisch masker?" *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 21, nr. 89, (2018): 32-41.

- Verhaeghe, P., "Over woorden en dingen." In *Taalkracht. Andere woorden andere werelden*. C. Brinkgreve, E. Koenen en S. Bloemink (red.), 11-22. Leusden: ISVW, 2020.
- Verhoeven, N., *Wat is onderzoek? Praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs*. Den Haag: Boom Lemma, 2011.
- VGZV. *Ambtelijke binding*. Nijmegen: VGZV, 2010, geraadpleegd April 27, 2020, https://www.pastoralezorg.be/cms2/uploads/image/elisabeth/VGZV-Cahier4-AmbtelijkeBinding_eindversie_totaal.pdf
- VGZV. *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger*. Amersfoort: VGZV, 2015, geraadpleegd December 9, 2019, <https://vgzv.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>
- Visser, A. en A. Damen, "Waar moeten we het zoeken? Op weg naar de onderzoeksagenda voor GV in de zorg." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 23, nr. 97, (2020): 48-57.
- Vos, J.M., "Andere vormen van rituele communicatie." In *Nieuw Handboek Geestelijke Verzorging*, ed. J. Doolaard, 346-347. Utrecht: Kok, 2015.
- Vreeman, J., T. Quartier en W. Smeets, "Geestelijke verzorging in het kader van geestelijk welbevinden." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 12, nr. 53, (2009): 44-49.
- Vries, J. de, "De levensbeschouwelijke identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger." *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 4, nr. 3, (2013): 6-15.
- Walton, M., "Beeldvorming en ambtsdiscussie." *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 13, nr. 56, (2010): 66-71.
- Wæraas, A., "On Weber: Legitimacy and Legitimation in Public Relations." In *Public relations and social theory. Key figures and concepts*, Ihlen, Ø. & M. Fredriksson (eds.), 1-33. New York, NY: Routledge, 2018, geraadpleegd Maart 24 https://www.researchgate.net/publication/323827243_On_Weber_Legitimacy_and_Legitimation_in_Public_Relations
- Wester, F. en V. Peters, *Kwalitatieve Analyse. Uitgangspunten en procedures*. Bussem: Coutinho, 2004.
- Woodhead, L. "The rise of 'no religion' in Britain: The emergence of a new cultural majority." *Journal of the British Academy*, 4, (2016): 245-61. DOI 10.5871/jba/004.245
- Zock, H., *Niet van deze wereld? Geestelijke verzorging en zingeving vanuit godsdienstpsychologisch perspectief*. Tilburg: KSGV, 2007.
- Zock, H., "Chaplaincy in the Netherlands. The search for a professional and a religious identity." *Tidsskrift for Praktisk Teologi: Nordic Journal of Practical Theology* 19, no. 2, 15, (2019): 11-21.
- Zock, H., "Levensbeschouwing integreren in evidence based zorg – lastig maar niet onmogelijk." In *Kwaliteit van zorg: optimaal zonder levensbeschouwing?* Ed. J. Bouwer, 57-58. Assen: Van Gorcum: 2010.

Bijlage 1 Figuur 1

Rituele Competentie	Procee	Hanrath	Zock	Smeets	Klarus	VGZ	Spelt e.a.
	Persoon	Persoon	Persoonlijk	Persoonlijk	Cognitief, sociaal & emotioneel	Persoonsgericht	Persoonsgerelateerd: Reflectief (authentiek), Dialogisch (authentiek), Integratief (creatief)
	Vak	Functie Ambt	Substantieel Procesgericht	Professionele identiteit en praktijk	Vaardig & professioneel doelgericht	Inhoudsgericht Procesmatig	Beroepsgerelateerd: Spirituele, hermeneutische & communicatieve competentie
	Buitenwereld			Legitimatie			

Fig. 1 Schema: Overzicht operationele concepten in de literatuur

Toelichting bij figuur 1:

In figuur 1 zijn de eerder geciteerde schrijvers over competentie ondergebracht en wordt de door hen gehanteerde categorisering van de competenties inzichtelijk gemaakt. Op basis van de door hen gehanteerde beschrijving van de competenties is geel gearceerd waar de rituele competentie binnen de door hen aangereikte categorieën verondersteld mag worden. Dit maakt inzichtelijk dat Procee, Smeets en Klarus uitgaan van een integratie tussen persoon, vak en buitenwereld met het oog op het competent handelen. Daarnaast hanteren Hanrath, Zock, Spelt e.a. en de VGZ een categorisering waarbij de rituele competentie behoort tot de vakmatige dimensie.

Bijlage 2 Interviewvragen

Interview: Rituelen in het hospice door de ongebonden geestelijk verzorger

Kennismaking & Procedure (toestemmingsformulier, opname, anonimiteit)

Intro: brede algemene vragen als kennismaking met het onderwerp.

- Kun je iets vertellen over je werk als geestelijk verzorger hier in het hospice?
- Spelen rituelen een rol in je werk? Hoe ziet dat eruit?
- Wanneer zet je een ritueel in en op wiens initiatief?
- Kun je een voorbeeld geven van een ritueel waar je erg blij mee was?
- Merk je veranderingen op in het gebruik van rituelen (frequentie/soort) en hoe verklaar je dat?
- Je werkomgeving is het hospice. Is dat van invloed op de inzet van rituelen?

Competentie

- Kun je zeggen wat je verstaat onder een ritueel?
- Wat vind je moeilijk bij het creëren en uitvoeren van een ritueel?
- Wat helpt je in het bedenken en uitvoeren van een ritueel?
- Wat helpt je bij het werken met rituelen, wanneer je kijkt naar je persoonlijke kwaliteiten/eigenschappen?
- Heb je bepaalde kennis & vaardigheden nodig bij ontwerp/uitvoer en hoe maak je die jezelf eigen?
- Waaruit bestond de aandacht voor rituelen (rituele toerusting) tijdens je studie? Eventueel daarna? Heb je dingen gemist?
- Zijn er bepaalde boeken, modellen die je helpen in het rituele handelen?
- Wat is voor jou het voornaamste wat je geleerd hebt in de omgang met rituelen?

Legitimatie

- Hoe ervaar je het werken met rituelen binnen de omgeving van het hospice, te midden van andere disciplines en leidinggevendenden?
- Wanneer je een ritueel begeleidt wie of wat vertegenwoordigt je dan?
- Wie of wat zijn belangrijk in het proces van creëren en uitvoeren van het ritueel?
- Wie heb je op het oog als je kiest voor een ritueel?
- Onderbouw je voor jezelf de inzet van specifieke rituelen? (herkomst/doel/effectiviteit) Kun je een voorbeeld geven?
- Zijn er momenten dat je terugblijkt op een uitgevoerd ritueel met als doel ervan te leren?
- Zo ja, met wie?

Authenticiteit

- Je werkt hier als ongebonden geestelijk verzorger, dus zonder een zending. Is dat een bewuste keuze? Hoe is dat van invloed op je gebruik van rituelen?
- Wanneer we authenticiteit zien als dat het samenhangt met jou en jouw doorleefde praktijk. Speelt authenticiteit van jouzelf een rol bij de inzet van rituelen? Hoe?
Kan iedereen elk ritueel uitvoeren?
- Je hebt zelf ook een eigen overtuiging/levensbeschouwing. Speelt die een rol in de keuze voor/tegen bepaalde rituelen?
- Als geestelijk verzorger kies je misschien rituelen die dichtbij je eigen identiteit/spiritualiteit liggen, maar op professioneel vlak worden misschien weleens andere rituelen van je verwacht. Herken je dit en hoe ga je daarmee om?

Ik ben aan het einde van het interview gekomen.

- Heb je nog iets gemist of wat toe te voegen?
- Heb je nog vragen voor mij?
- Is er nog iemand die je me kunt aanraden om over het thema van ritualiteit door te spreken?

Afscheid: Bedanken, Vervolg: wensen, email doorgeven voor vragen.

Bijlage 3 Toestemmingsformulier

Toestemmingsformulier

Zwolle, februari 2020

Geachte deelnemer,

Jouw bijdrage aan het onderzoek naar 'rituelen in het hospice' wordt zeer op prijs gesteld.

Wij willen je hierbij vragen of je ons schriftelijk toestemming wilt verlenen om de gegevens zoals die worden verzameld, te mogen gebruiken voor het onderzoek.

Je persoonlijke gegevens zullen niet vermeld worden in het onderzoek.

Ook de geluidsopnames zullen geanonimiseerd verwerkt worden en na verwerking worden vernietigd.

De onderzoekers beloven zich te houden aan de code voor onderzoekers zoals vastgelegd in ICC/ESOMAR gedragscode voor markt- en sociaal wetenschappelijk onderzoek. www.moaweb.nl

Alvast hartelijk dank voor uw medewerking.

Hartelijke groeten,

Gerhanne van Dijk en begeleider RUG Brenda Mathijssen

Hierbij verklaar ik dat ik vrijwillig deelneem aan dit onderzoek en dat de opnames gebruikt mogen worden als dataverzameling voor het onderzoek naar rituelen in het hospice.

Datum: februari 2020

Handtekening

Mijn leeftijd:

Mijn eventuele gezindte:

En als je op de hoogte wilt blijven van uitkomsten van dit onderzoek. NB. wordt sepeeraat bewaard van je interview)

Mijn persoonlijke email adres:

Bijlage 4 Definities respondenten

Een van de interviewvragen was: ‘Kun je zeggen wat je verstaat onder een ritueel?’
Daarop kwamen de volgende antwoorden:

Ik zou het omschrijven als een handeling die in een bepaalde context, op een bepaalde manier gebeurt en als doel heeft om verbinding te maken, verdieping te geven en iets zichtbaar of voelbaar te maken waar woorden niet toereikend zijn.²⁸⁸

Ik denk dat een ritueel iemand de mogelijkheid geeft boven woorden uit te stijgen en bij het gevoel te komen. Ritueel is een prachtig kanaal om emoties te laten stromen; een middel, ook om te verbeelden wat woorden niet kunnen zeggen. Daarom vind ik het ook zo belangrijk dat ze aansluiten bij het gevoel. Het is geen tovermiddel. Het heeft alles te maken met het stil worden, eigenlijk is het samen stil worden bijna een ritueel soms.²⁸⁹

Wat is ritueel? Dat is best wel afhankelijk van de context. Ik vind het altijd, het heeft natuurlijk te maken met betekenisgeving, het heeft te maken met luisteren, op de laag van de symboliek, op de laag van de betekenisgeving, door de feitjes heen soms luisteren, ja en als je rituelen in de letterlijke zin opvat dan zie ik dat als, ja ik ben zelf protestant en dan heeft het te maken met liturgie en met bepaalde handelingen die je op een bepaalde tijd uitvoert, waarbij je alledaagse dingen verheft tot iets wat betekenis heeft, hè, voor diegene of voor de groep.²⁹⁰

Ritueel, maar het heeft zeker met symbolisering en betekenisgeving te maken. En gestructureerd ritueel en wat formeel, ja, ik denk dat je dat onderscheid misschien een beetje moet maken tussen een geformaliseerd ritueel waar een bepaalde volgorde van handelen in zit met een bepaalde opbouw ook, als ik zo’n ritueel maak [verwijst naar bijlage] zo’n formeel ritueel, dan volg ik zo’n soort, ja, je zou kunnen zeggen een curve waarbij je begint met de energie een beetje om hoog te tillen, want mensen zijn zwaar, dat het even hè, maar op een gegeven moment kom je ook op de moeite en uiteindelijk

²⁸⁸ Baukje

²⁸⁹ Cora

²⁹⁰ Doris

weer naar een stuk troost, waar putten mensen hoop of troost uit. Dus dat er een soort opbouw in zo'n ritueel zit dat geldt ook natuurlijk voor de herdenking.²⁹¹

Eigenlijk is het een heilige handeling, die er op uit is om hemel en aarde te verbinden zodat degene die het mag ontvangen ook, ja, rust van de hemel en rust van God, kracht van de heer mag ontvangen. Het wordt meer tastbaar gemaakt. Heil wat tastbaar wordt, zoiets. Het is toch wel een heilige handeling.²⁹²

Een ritueel is iets wat het dagelijks leven markeert, door het een beetje eruit te lichten en speciaal te maken, een moment dat je speciaal maakt, ja en dat het dagelijks leven markeert en soms is er sprake van herhaling en het kan ook vaste elementen, vaste elementen zitten er in een ritueel waar je wel op kan variëren, maar het heeft toch vaste elementen. Het heeft de potentie in zich om je even dus boven dat dagelijkse uit te tillen. Dat vind ik ook kenmerkend voor een ritueel. He, doordat je het markeert dat het eh, ja, ja. Piketpaaltjes slaan maar iemand zei: van het in een lijstje doen dat vond ik wel mooi, dus dat je het leven in een lijstje doet. Er lijkt ook vaak een soort verhoogde intensiteit van aandacht te zijn. Juist vanwege die markering en natuurlijk vanwege het sterven, dat je beseft, dit is uniek, he het unieke van het moment wordt veel tastbaarder, maar eh, ja, die intensivering van aandacht, dat is heel belangrijk denk ik.²⁹³

Ik heb een ritueel ook wel eens een levend kunstwerk genoemd. Ik was hiervoor kunstenaar, ik maakte schilderijen en ik signeerde ze nooit. Als je een goed schilderij maakt, dan dacht ik altijd, nou ja, dan doe ik het niet alleen, maar dan komt er ook iets in wat buiten mij omgaat. En datzelfde hoop ik in een ritueel.²⁹⁴

Vandaar ook die elementen die we net genoemd hebben he, rituelen zijn vanzelfsprekende, eenmalige of herhaalde symbolische handelingen veelal vergezeld van bijbehorende formules en teksten, waarin de mens lichamelijk en interactief betrokken is en op een werkelijkheid die in het ritueel zelf present wordt gesteld (naar Menken-Bekius).²⁹⁵

Een ritueel is iets wat herhaald kan worden. Het is iets wat veel meer zegt dan woorden. Het is iets wat je samen doet. Het geeft zin en betekenis aan wat er zich voordoet.²⁹⁶

²⁹¹ Doris.

²⁹² Edwin.

²⁹³ Floor.

²⁹⁴ Floor.

²⁹⁵ Gea.

²⁹⁶ Hanna.

Bijlage 5 Integratie theoretische en geleefde rituele competentie

Rituele competentie: Voorbereiding

Theorie	Praktijk: kennis, houding & vaardigheden	Ritueel opbouw
Integratief	Open staan in eigen leven voor rituelen	
Reflectief	Jezelf ontwikkeling gunnen	
Betekenisgeving verstaan & vertolken	Kennis palliatieve zorg en zingevingsvragen	
Afstemmen	Rust, leeg zijn, aandacht,	Aansluiten in het moment, wat is er op de voorgrond?
Afstemmen	Vertrouwen winnen, contact maken op andere laag	Intuïtief luisteren
Betekenisgeving verstaan & vertolken	Opmerkzaamheid	Verkennen/ screenen kamer: symboliek?
Creatief	Taal aanpassen: open en inclusief	Informerend levensovertuiging
Legitimatie	Gespitst op mogelijkheden	Snel tot de kern komen
Afstemmen	Aftasten gedurende het hele proces, bij alle betrokkenen	Rituele mogelijkheden bespreken (voorbeeld geven)
Legitimatie & Integratief	Overtuigd zijn van waarde ritueel	Masseren & in de week leggen
Betekenisgeving verstaan & vertolken	Structuur bieden bij chaos, zorgvuldigheid	Samen een keuze maken voor ritueel passend bij doelstelling
Afstemmen	Bepalen: Voorspreking al genoeg? (geen ritueel meer nodig) Afweging: formeel-informeel (ad hoc)	Voorbespreken en condities bepalen (in samenhang met draagkracht patiënt)
Legitimatie	Eventueel anderen inschakelen	Ritueel: zelfstandig, kerkelijk, andere discipline of geestelijk verzorger?
Betekenisgeving verstaan & vertolken	Voorbereiding met aandacht voor ambivalenties	Naasten en cliënt helpen het ritueel inhoud te geven
Afstemmen	Organiseren	Goede moment bepalen en afstemmen
Creatief, Betekenisgeving verstaan & vertolken, Levensbeschouwelijk & ritueel deskundig	Eventueel eigen format of model gebruiken, bij informeel ritueel: improviseren. Rituelen passend maken voor deze mensen	Ritueel voorbereiden, kernrituelen eventueel vertalen naar nieuwe vormen en metaforen

Rituele competentie: Uitvoering

Theorie	Praktijk: kennis, houding & vaardigheden	Ritueel opbouw
Afstemmen	Rust en aandacht	Zorgen dat je niet gestoord wordt tijdens het ritueel
Afstemmen, Authentiek	Aarden, rust, stilte, afstemmen	Sfeer creëren, ruimte opruimen (esthetiek) en aankleden (symboliek toevoegen: kaarsen/bloemen etc.)
Legitimatatie, Afstemmen	Zorgvuldigheid. Weet hebben van onderlinge spanningen. Iedereen kunnen vertegenwoordigen	Geen fouten in namen
Levensbeschouwelijk & ritueel deskundig	Doen!	Moment inleiden, officieel maken, expliciteren, markeren
Authentiek, Integratief, levensbeschouwelijk & ritueel deskundig, afstemmen	Uit je hart. Uit de doe-modus in de zijnslaag, Jezelf afstemmen op iets groters	Aansluiten bij wat je denkt dat goed is. Eigen traditie als fundament
Legitimatatie, Levensbeschouwelijk & ritueel deskundig	Onderbouwde keuzes maken; vormen zijn maar vormen, (geen vorm is ook een vorm) Zoveel mogelijk vrij van papier <i>In deze fase komen vaak emoties los</i>	Woorden en/of muziek zelf of middels andere betrokkenen aanreiken. Levensverhaal terug laten komen.
Levensbeschouwelijk & ritueel deskundig, afstemmen, betekenisgeving verstaan & vertolken	Verhoogde intensiteit van aandacht <i>In deze fase komen vaak emoties los</i>	Persoonlijke gebaren maken, handeling toevoegen
Betekenisgeving verstaan & vertolken	Verbindende betekenislaag eruit halen	Andere wijsheid aanboren
Afstemmen, levensbeschouwelijk & ritueel deskundig	Ruimte benutten	Zorgen dat spreker dichtbij de patiënt is.
Afstemmen, betekenisgeving verstaan & vertolken	Een korte uitleg over het ritueel kan uitwerken dat iedereen zich betrokken voelt	Eventuele toeschouwers erbij betrekken
Reflectief, afstemmen	Bescheidenheid, het gaat niet om mij. Geen voyeur zijn, blijf op achtergrond stand-by	Inschatten of je aanwezigheid nog meerwaarde heeft.

Rituele competentie: Nabereiding

Theorie	Praktijk: kennis, houding & vaardigheden	Ritueel opbouw
Creatief	Koffie regelen	Overgang faciliteren naar het dagelijkse leven
Levensbeschouwelijk & ritueel deskundig, Afstemmen, betekenisgeving verstaan & vertolken	Geen analyse van het ritueel, wel of het goed was. Dat laten uitdijen. Proces van sterven en afscheid eventueel nog bespreken, zodat het ritueel een bedding krijgt.	Nabespreken collectief
Afstemmen, betekenisgeving verstaan & vertolken	Hoe heeft men het ervaren	Nabespreken met patiënt (op later moment, volgende dag)
Reflectie & Afstemmen	Uitwisselen met andere disciplines hoe de spirituele dimensie vorm heeft gekregen en wat anderen er van gemerkt hebben. Zorg om medewerkers	Rapportage multidisciplinair
Afstemmen, betekenisgeving verstaan & vertolken	Rondom laatste herdenkingsmoment en/of uitgeleide ritueel nabespreken	Nabespreken met naasten na overlijden
Reflectie	Persoonlijke reflectie naar aanleiding van het ritueel	Ritueel eventueel beschrijven voor jezelf
Reflectie, Integratief, afstemmen	Rituele competentie verder ontwikkelen	Relevante persoonlijke leerwinst delen met anderen in intervisie

Bijlage 6 Schroom

In de inleiding plaatsten we rituele competentie tegenover rituele schroom. We noemden toen grofweg vier categorieën schroom: moeite bij ontwerp of uitvoer; samenhangend met traditie, ambt of verwachtingen; angst voor risico, falen of theater en tenslotte vanuit eerbied en ontzag voor het heilige. De respondenten is niet expliciet gevraagd naar deze schroom. Wel werden er opmerkingen over gemaakt en werd er gevraagd naar wat men moeilijk vindt bij de creatie en uitvoer van rituelen.

Rondom het **ontwerp en de uitvoer van rituelen** geeft men aan dat men schroom kan ervaren in de organisatie van een ritueel. Men wil dit goed voorbereiden en onderbouwen en soms moet er heel ad hoc een vorm gekozen worden, in een context die geen uitstel verdraagt. Men bouwt op eigen voorbereiding, die men ook weer los moet kunnen laten. In de uitvoer blijkt het devies “less is more” voor sommigen te werken en zijn vooral afleiders in de zin van deelnemers die niet participeren in het ritueel een bron van spanning.

Samenhangend met **traditie, ambt of verwachtingen** geven respondenten aan dat ze merken dat er een grote behoefte aan houvast bij de ander kan liggen, waarin men dan wat moet aanreiken. Er wordt afgetast en ingevuld of er openheid is voor een ritueel. Er is schroom om het voor te stellen bij mensen waarbij geen verwachting wordt verondersteld. Er kunnen spanningsvelden zijn tussen eigen en andermans verwachtingen en invullingen van het ritueel. Een respondent spreekt over het ‘niet schuwen’, maar ‘passend maken.’ Anderen onderzoeken of de familie het dan niet zelf kan doen. Verder wordt er schroom ervaren bij mensen die aangeven geen levensovertuiging te hebben. Daarnaast geven sommigen aan rituelen die niet ingebed zijn in een traditie lastig te vinden. Ook is er bij de een meer dan bij de ander schroom om kerkelijk gebonden rituelen toe te passen of te verbreden.

Samenhangend met **angst voor risico, falen of theater** wordt door vrijwel alle respondenten gesproken over het ontwikkelen van zelfvertrouwen en in het verlengde daarvan vertrouwen op de werking van het ritueel en dat het “goed genoeg” is. Dit vertrouwen zou groeien door veel te oefenen en te doen. Dit wordt gezien als een proces waarin daadkracht, vrijheid, moed, openheid en gevoeligheid sturende krachten zijn. Binnen de context van een hospice zou men elkaar een norm opleggen dat er niets fout mag gaan. Bij vrije rituele en maatwerk voelt men meer risico dat het ritueel een truc kan worden.

Schroom samenhangend met **eerbied en ontzag voor het heilige**, wordt minder genoemd. Men noemt wel de heiligheid die hangt rondom de dood, waardoor er niets mis mag gaan. Een geestelijk verzorger noemde het spanningsveld tussen enerzijds maatwerk leveren en anderzijds het toch ook willen laten ontstaan. Daarbij benoemde ze ook dat er iets “instroomt” dat meerwaarde heeft. Een respondent spreekt over het opmerken van stilte en het expliciteren er van, waarmee de stilte er mag zijn. De schroom om een kamer binnen te gaan en daar voor een moeilijke taak staan, leidt bij meerdere respondenten tot het aanroepen van een persoonlijke krachtbron.